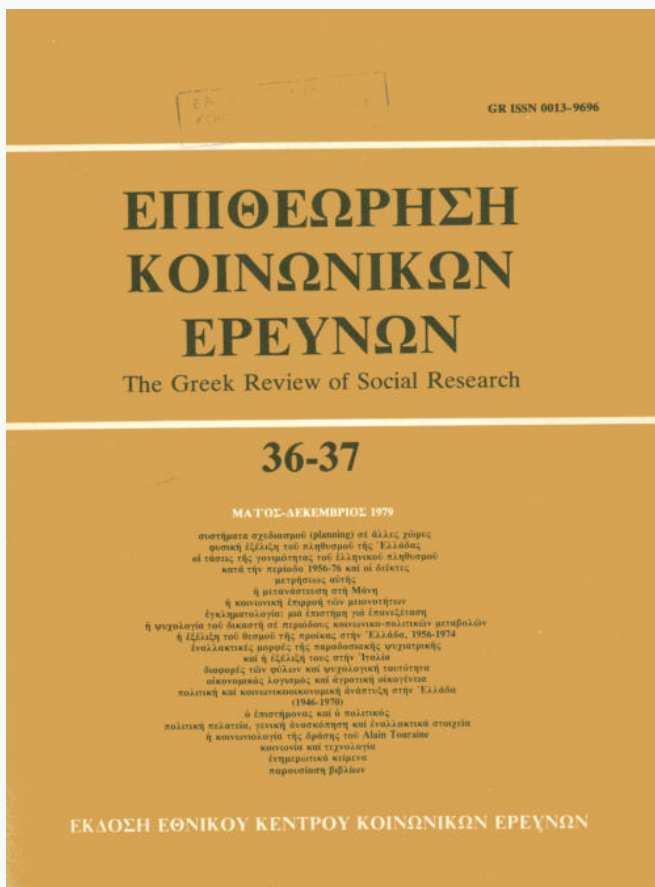

The Greek Review of Social Research

Vol 36 (1979)

36-37

Πολιτική και κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα (1946-1979): Προσπάθεια για εμπειρική επαλήθευση της θεωρίας των Lerner, Lipset και άλλων με χρήση προχωρημένων στατιστικών μεθόδων (factor analysis και multiple regression analysis)

Κλ. Σ. Κουτσούκης

doi: [10.12681/grsr.464](https://doi.org/10.12681/grsr.464)

Copyright © 1979, Κλ. Σ. Κουτσούκης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Κουτσούκης Κ. Σ. (1979). Πολιτική και κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα (1946-1979): Προσπάθεια για εμπειρική επαλήθευση της θεωρίας των Lerner, Lipset και άλλων με χρήση προχωρημένων στατιστικών μεθόδων (factor analysis και multiple regression analysis). *The Greek Review of Social Research*, 36, 372–392. <https://doi.org/10.12681/grsr.464>

πολιτική και κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη στην Έλλάδα (1946-1970)

Προσπάθεια για εμπειρική επαλήθευση της θεωρίας των Lerner, Lipset και άλλων με χρήση προχωρημένων στατιστικών μεθόδων (factor analysis και multiple regression analysis)

του
Κλ. Σ. Κουτσούκη, Ph. D.

I. εισαγωγή: όρισμός του προβλήματος

Ἡ ἰδέα ὅτι τὰ πολιτικά φαινόμενα πρέπει νά ἐξετάζονται ὄχι μόνο μέ ἐπιστημονική μεθοδολογία, ἀλλά καί νά ἐρευνῶνται ὡς νά εἶναι συστατικά μέρη-στοιχεῖα ἑνός συνόλου (σύστημα), δέν εἶναι νέα. Ἀπό τήν ἐποχή ἀκόμη τοῦ Ἀριστοτέλη, τοῦ J. Harrington, τοῦ K. Marx, τοῦ Ch. Beard φθάνει μέχρι τίς μέρες μας μέ σύγχρονους πρωτοπόρους, τόν D. Easton, τόν G. Almond καί ἄλλους. "Ένας ἀπ' αὐτούς, ὁ H. J. Spiro, διακηρύσσει: «... Ὅποιος ἐπιχειρεῖ νά μελετήσῃ τήν πολιτική θά πρέπει νά τή δει τουλάχιστον ὡς ἓνα σύστημα, δηλαδή, θά πρέπει νά παραδεχθῆ ὅτι ὑπάρχουν κανονικές σχέσεις ἀνάμεσα στίς διάφορες ὄψεις τῆς πολιτικῆς καθώς ἐπίσης ἀνάμεσα σ' ἐκεῖνα τὰ φαινόμενα, πού δέν τὰ θεωρεῖ ὡς πολιτικά καί σ' ἐκεῖνα πού τὰ περιγράφει ὡς τέτοια».¹

Ἡ ἄποψη αὐτή φαίνεται νά δεσπόζει σήμερα στούς περισσότερους θεωρητικούς τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης, διότι ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο προσπαθοῦν νά μελετήσουν τό φαινόμενο τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης, εἶναι πολύ κοντά σέ ὅ,τι οἱ θεωρητικοί τῶν συστημάτων ἐπιχειροῦν, δηλαδή: «... τή μελέτη ἑνός συνόλου ἀλληλοεξαρτημένων μεταβλητῶν ξεχωριστά ἀπ' τό περιβάλλον καθώς καί τήν ἐρευνα τῶν τρόπων μέ τούς ὁποίους αὐτό τό σύνολο (σύστημα) διατηρεῖ τήν ἰσορροπία του κάτω ἀπό τήν ἐπιρροή τῶν διαταραχῶν, πού προέρχονται ἀπό τό περιβάλλον».²

Ἡ θεωρία τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης ἄρχισε νά διαμορφώνεται μέ γοργό ρυθμό μετά τό Β' Παγκόσμιο Πόλεμο καί κυρίως στή δεκαετία τοῦ '60. Κοινωνιολογοί καί πολιτικοί ἐπιστήμονες ἀνέπτυξαν τή θεωρία τῆς ἀλληλοεξάρτησης μεταξύ κοινωνικῶν, πολιτικῶν καί οικονομικῶν φαινομένων. Δηλαδή ἡ θεωρία τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης πρεσβεύει ὅτι σέ μιά χώρα, κατά κανόνα ἀναπτυσσόμενη, ἡ ἄνοδος τοῦ κοινωνικοοικονομικοῦ ἐπιπέδου τοῦ λαοῦ τείνει νά ἐπιρεάζει καί τή στάθμη τῆς πολιτικῆς του ἀνάπτυξης.

Σκοπός τῆς σύντομης αὐτῆς ἐρευνας εἶναι νά ἐπαληθεύσει ἐμπειρικά τήν παραπάνω ὑπόθεση. Ἔτσι θά γίνῃ προσπάθεια νά ἀναλυθοῦν καί συσχετισθοῦν γιά μιά περίοδο εἴκοσι πέντε ἐτῶν οἱ ἐπιμέρους τομεῖς τῆς ἐθνικῆς μας ἀνάπτυξης, δηλαδή ὁ οικονομικός, ὁ πολιτικός καί ὁ κοινωνικός τομέας στήν Ἑλλάδα ἀπό τό 1946 μέχρι τό 1970.

Στήν ἀνάλυση, ἐκτός ἀπ' τίς μεταβλητές πού ἐπι-

1. Βλ. μεταξύ ἄλλων, Herbert J. Spiro, «An Evolution of Systems Theory» (Ἐξέλιξη στή θεωρία τῶν συστημάτων) στό συλλογικό ἔργο τοῦ James C. Charlesworth (Ed), *Contemporary Political Analysis* (New York, the Free Press, 1967), σελ. 164.

2. Βλ. Morton A. Kaplan, «Systems Theory» στόν Charlesworth, *ὁπ. παρ.*, σελ. 150.

λέχθηκαν από τους παραπάνω τρεις τομείς ανάπτυξης, θά γίνει άκόμενη χρήση τριών «ανεξάρτητων» μεταβλητών, όπως ή ασάφεια του συστήματος, ή στρατιωτική άμυντική προσπάθεια και ή μεταβλητή του χρόνου.

Πριν προσδιοριθεί αναλυτικότερα τό άντικείμενο αὐτῆς τῆς έρευνας, θά γίνει μιά σύντομη έπισκόπηση τῆς βιβλιογραφίας, εκείνης κυρίως, πού έχει άμεσότερη σχέση με τήν έπιχειρούμενη έδώ ανάλυση.

II. τό θεωρητικό πλαίσιο

A. Έπισκόπηση τῆς βιβλιογραφίας

Πρώτος τό Daniel Lerner άνακάλυψε έμπειρικά τή σχέση μεταξύ τῆς άστικοποίησης τῆς εκπαίδευσης, τῆς πληροφόρησης άπ' τό ένα μέρος και τῆς πολιτικῆς συμμετοχῆς άπό τό άλλο. Καθόρισε μάλιστα σάν αίτιώδη τή σχέση μεταξύ άστικοποίησης και πολιτικῆς συμμετοχῆς, ότι δηλαδή: «... ή άστικοποίηση, πού τοποθετεῖται χρονικά πρώτη, επηρεάζει τό επίπεδο εκπαίδευσης ενός λαοῦ, ή εκπαίδευση με τή σειρά τῆς εὐνοεῖ τήν πλατύτερη ενημέρωση, και αὐτή τελικά επιδρά στό μέγεθος τῆς πολιτικῆς συμμετοχῆς».³

Ό Seymour Lipset προχώρησε ένα βήμα παραπέρα και έρευνήσε τήν υπόθεση κατά πόσο μιά χώρα, για νά γίνει λίγο ή πολύ δημοκρατική, θά πρέπει νά φθάσει σ' ένα όρισμένο επίπεδο κοινωνικοοικονομικῆς ανάπτυξης. «Αν και, άποφαινεταί, είναι δύσκολο νά προσδιορίσει κανείς ένα μεμονωμένο αίτιο οἰουδήποτε κοινωνικοῦ φαινομένου—γιατί τά κοινωνικά φαινόμενα έχουν πολλαπλές αίτιες—έν τούτοις, ό ίδιος θεωρεῖ ό τι ή εκπαίδευση τείνει νά έχει μιά συγκριτικά στενότερη σχέση με τήν πολιτική πρακτική. Εϊδικότερα τούτο έπαληθεύεται, όταν γίνεται σύγκριση μεταξύ διαφόρων κρατῶν».⁴

3. Daniel Lerner, *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East* (Τό πέρασμα τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας: Έκσυγχρονίζοντας τή Μέση Άνατολή), (Glencoe Ill., The Free Press, 1958), σελ. 60-62. Η θεωρία πού αναπτύσσει στό βιβλίο αὐτό ό Lerner προήλθε άπό τίς παρατηρήσεις του σε παραδοσιακές χώρες τῆς Μέσης Άνατολῆς, όπως Τουρκία, Αίγυπτο κ.ά. μετά τό Β Παγκόσμιο Πόλεμο. Η Ελλάδα, άν και προγραμματίσθηκε, δέν περιλήφθηκε τελικά στίς επιτόπιες παρατηρήσεις του.

4. Seymour Martin Lipset, «Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy» (Μερικές κοινωνικές προϋποθέσεις τῆς Δημοκρατίας: Οικονομική ανάπτυξη και πολιτική νομιμότητα) στό περ. *American Political Science Review* (στό έξῆς σε συντομογραφία *APSR*), LIII (Μάρτιος 1959), σελ. 66-68 και 105. Βλ. έπίσης τό βιβλίο του, S.M. Lipset, *Political Man: The Social Bases of Politics* (Ό πολιτικός άνθρωπος: Οι κοινωνικές βάσεις τῆς πολιτικῆς), (New York: Double Day and Co., 1960), σελ. 27-28.

Όλοι σχεδόν οι μεταγενέστεροι έρευνητές άσκησαν αὐστηρή κριτική, κυρίως, διότι ό Lipset δέν χρησιμοποίησε προχωρημένες στατιστικές μεθόδους, όπως έπρεπε, για νά στηρίξει τήν υπόθεσή του.

Ένας άπό τούς κριτές του Lipset, ό Arthur S. Banks, διευθυντής σήμερα του Ήλεκτρονικοῦ Κέντρου Έρευνών τῆς Συγκριτικῆς Πολιτικῆς Έπιστήμης του Πανεπιστημίου τῆς Ν. Ύόρκης (at Binghamton), με τή χρήση προχωρημένων στατιστικῶν μεθόδων έπισήμανε ό τι, αντίθετα άπ' ό τι βρήκε ό Lipset, ό κοινωνικοοικονομικός εκσυγχρονισμός στήν έξελικτική πορεία μιάς χώρας έχει τήν τάση νά μή προηγείται πάντα τῆς πολιτικῆς δημοκρατίας.⁵

Έποικοδομητικότερη, άπό μεθοδολογική άποψη, σάθηκε ή προσφορά του κοινωνιολόγου Philip Cutright. Ξεκινώντας άπ' τήν υπόθεση του Lipset, ό Cutright έπιχείρησε νά αναλύσει στατιστικά τή σχέση πολιτικῆς και κοινωνικοοικονομικῆς ανάπτυξης. Τά στοιχεία πού χρησιμοποίησε άφορούσαν έβδωμήνια έπτά χώρες για μιά περίοδο περίπου εικοσι έτῶν (1940-1960).

Η κεντρική υπόθεση, πού θέλησε νά έρευνήσει ό Cutright, ήταν ό τι πολιτικοί θεσμοί μιάς χώρας είναι άλληλένδετοι με τό εκπαιδευτικό σύστημα, τό σύστημα τῶν επικοινωνιῶν, τήν οικονομική ανάπτυξη, τήν άστικοποίηση και τήν κατανομή του εργατικοῦ δυναμικοῦ (πρωτογενῆς και δευτερογενῆς τομέας).⁶

Τά αποτελέσματα τῆς έρευνας του Cutright δείξαν ό τι κάθε μιά άπό τίς κοινωνικοοικονομικές μεταβλητές συνδέεται με ό,τι αὐτός άποκαλεῖ «δημοκρατική πολιτική ανάπτυξη». Ό δείκτης δημοτῶν επικοινωνιῶν έχει τό μεγαλύτερο συντελεστή, και γι' αὐτό, συμπεραίνει ό Cutright, θά πρέπει νά θεωρηθεῖ ό τι οι επικοινωνίες έχουν μεγαλύτερη, σχετικά, σπουδαιότητα για τήν πολιτική ανάπτυξη μιάς χώρας. Μάλιστα με τή χρήση μιάς παλινδρόμησης (Regression Analysis), ό Cutright έδειξε ό τι είναι σε θέση νά προβλέψει κανείς τό βαθμό τῆς πολιτικῆς ανάπτυξης (συγκριτικά) άπό τό βαθμό ανάπτυξης τῶν επικοινωνιῶν σε μιά χώρα. Στή μεθοδολογία του Cutright άσκήθηκε έπίσης κριτική, κυρίως άπό τόν Deane Neubauer. Ό τελευταίος, διαφοροποιώντας τόν όρισμό του Cutright (πολιτική ανάπτυξη), δέν βρήκε τίς σχέσεις, πού διατύπωσε ό Cutright.⁷

5. Arthur S. Banks, «Modernization and Political Change» (Έκσυγχρονισμός και πολιτική αλλαγή), περ. *Comparative Political Studies*, II (Ιαν. 1970), σελ. 405-409 και 415-417.

6. Philip Cutright, «National Political Development: Measurement and Analysis» (Έθνική πολιτική ανάπτυξη: Μέτρηση και άνάλυση), περ. *American Sociological Review*, τόμ. XXVIII (Απρ. 1963), σελ. 253-264.

7. Deane E. Neubauer, «Some Conditions of Democracy» (Μερικές προϋποθέσεις τῆς Δημοκρατίας), περ. *APSR*, τόμ. LIII, (Μάρτ. 1959), σελ. 1002-1009.

Ἐνας νεώτερος ἔρευνητής, ὁ Arthur K. Smith (Cornell University), ἐπιβεβαίωσε τὰ συμπεράσματα τοῦ Cutright ἔρευνώντας τὶς σχέσεις μεταξύ τῆς ἀστικοποίησης, τῆς μόρφωσης, τῶν ἐπικοινωνιῶν καὶ τῆς πολιτικῆς δημοκρατίας, μὲ στοιχεῖα παρμένα ἀπὸ 110 χώρες.⁸ Προηγουμένως οἱ Donald McCrone καὶ Charles Cnudde σκέφτηκαν νὰ διατυπώσουν μιά θεωρία «δημοκρατικῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης» καὶ κατασκευάσαν, βασιζόμενοι στὴν ὑπόθεσιν τοῦ Lerner, ἕνα μοντέλο, στὸ ὁποῖο διαγράφουν τὴν αἰτιώδη σχέση τῶν παραπάνω μεταβλητῶν. Τὸ συμπέρασμά τους εἶναι ὅτι ἡ ἀστικοποίηση ἐπηρεάζει τὶς ἄλλες μεταβλητές (ἐκπαίδευση, ἐπικοινωνία, δημοκρατικὴ λειτουργία), ἀλλὰ σπουδαιότερο εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐπικοινωνία ἐπηρεάζει τὴ δημοκρατικὴ λειτουργία ἂν' εὐθείας-αὐτόνομα, χωρὶς τὴ μεσολάβηση ἄλλης μεταβλητῆς.⁹

Παράλληλα, ὁ James Coleman, χρησιμοποιοῦντας τοὺς δείκτες οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, πού ἔδωσαν ὁ Lipset, ἀλλὰ καὶ δικούς του δείκτες «πολιτικοῦ ἀνταγωνισμοῦ», ἔρευνῆσε τὴ σχέση τῶν δύο αὐτῶν φαινομένων σὲ τρεῖς ομάδες χωρῶν, δηλαδὴ τῆς Ἀσίας, τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς. Ὁ Coleman, ἀπὸ τὴν ἔρευνα αὐτῆ, βρῆκε ὅτι μεταξύ τῶν τριῶν ομάδων ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη καὶ ὁ «πολιτικὸς ἀνταγωνισμὸς» παρουσιάζουν θετικὴ σχέση. Ὃταν ὁμοῦ θέλησε νὰ συγκρίνει ἀτομικὰ τὶς χώρες μεταξύ τους, διαπίστωσε ὅτι ἡ σχέση μεταξύ τῶν δύο φαινομένων γινόταν ἀρνητικὴ.¹⁰ Αὐτὴ ἡ ἀντίφαση, μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς, φανεράνει καὶ τὶς ποικίλες διαφορές, πού διακρίνουν τὶς χώρες σὲ ὅ, τι ἀφορᾷ τὴν οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ τους ἀνάπτυξη.

Ὁ Marvin Olsen, θέλοντας νὰ εὐρύνει τὸ φάσμα τῶν σχέσεων μεταξύ τῶν κοινωνικοοικονομικῶν μεταβλητῶν καὶ τῶν μεταβλητῶν τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης, ἐπιχείρησε μιά πολλαπλὴ ἀνάλυση τῆς ἐθνικῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης. Στὴν ἔρευνά του χρησιμοποίησε δεκατέσσερις συνδυασμοὺς μεταβλητῶν κοινωνικοοικονομικῆς ἀνάπτυξης καὶ ἑπτὰ δείκτες πολιτικῆς ἀνάπτυξης καὶ βρῆκε ὅτι οἱ πρῶτοι ἄσκουν διαφορετικὴ ἐπιρροή σὲ κάθε δείκτη πο-

λιτικῆς ἀνάπτυξης καὶ ὅτι ἡ πιὸ δυνατὴ ἐπιρροή ἀσκειται πάνω στὴν πολιτικὴ ἀνάπτυξη ἀπὸ τὸ σύστημα τῶν μεταφορῶν. Ἐπίσης ἀπέδειξε ὅτι ἡ ἐκβιομηχάνιση μὲσω τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης ὀδηγεῖ στὴν κοινωνικὴ κινητοποίηση καὶ αὐτὴ στὴν πολιτικὴ ἀνάπτυξη.¹¹

Ἄν' τὸ ἄλλο μέρος, οἱ W. Flanigan καὶ Ed. Fogelman, κόνοντας τὴ διάκριση μεταξύ «πολιτικῆς ἀνάπτυξης» καὶ «δημοκρατικοποίησης» μιάς χώρας, βρῆκαν ὅτι καὶ οἱ δύο αὐτές διαδικασίες σχετίζονται μὲ τὴν ἀστικοποίηση, τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν ἀπασχόληση στὴ γεωργία. Βρῆκαν ἐπίσης ὅτι ὑψηλὰ ἐπίπεδα πολιτικῆς ἀνάπτυξης στίς δημοκρατικὲς χώρες ὄχι μόνον δὲν ἐμφανίζονται πρὶν ἂν' τὴ «δημοκρατικοποίηση» ἢ μαζί μ' αὐτὴ, ἀλλ' ὅτι ἐμφανίζονται δεκαετίες ἀργότερα.¹²

Σὴν χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῶν παραπάνω συγκριτικῶν ἐρευνῶν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν τὰ ἀκόλουθα:

- α) Ἡ κάθε μία ἔρευνα χρησιμοποιεῖ δικό της ὄρισμό τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης.
- β) Οἱ ἔρευνες, ὅλες, ἔχουν σὴν ἀντικείμενο χώρες ποικίλες πού δὲν διέπονται ἀπὸ τὶς ἴδιες πολιτιστικὲς, ἱστορικὲς καὶ λοιπὲς συνθήκες.
- γ) Διαφέρει μεταξύ τους ἡ στατιστικὴ μεθοδολογία καὶ ἡ τεχνικὴ γιὰ τὴν ἀνάλυση τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων.
- δ) Ἐνῶ τὰ συμπεράσματά τους ἐνισχύουν σίγουρα τὴ γενικὴ ὑπόθεσιν τῆς ἀλληλεξάρτησης πολιτικῆς καὶ κοινωνικοοικονομικῆς ἀνάπτυξης, βασικά ἢ κάθε μία προβάλλει ὀρισμένη μεταβλητὴ σὴν θεμελιώδη γιὰ τὴν πολιτικὴ ἀνάπτυξη.

Οἱ παραπάνω, καθὼς καὶ ἄλλες μερικότερες διαφορές, πού παρουσιάζουν οἱ ἔρευνες αὐτές μεταξύ τους, ἐξασθενίζουν ἕνα μέρος ἀπὸ τὴ βάση σύγκρισής τους. Ἀπεναντίας, στίς ἀτομικὲς ἐθνικὲς ἔρευνες, ὅπου ἔρευνᾶται δυναμικὰ ἡ ἀναπτυξιακὴ πορεία μιάς μόνο χώρας γιὰ μιά ὀρισμένη χρονικὴ περίοδο, οἱ ἐπιφυλάξεις πού ἀναφερόθηκαν δὲν ἰσχύουν. Θὰ μπορούσε μάλιστα νὰ ἰσχυρισθεῖ κανεὶς ὅτι ἡ σύγκριση τῶν ἀτομικῶν ἐθνικῶν ἐρευνῶν θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε πιὸ εὐκόλα στὴ διατύπωση γενικῶν ἀρχῶν ἢ νόμων, πού διέπουν τὶς διαδικασίες ἀνάπτυξης ὄλων τῶν χωρῶν ἢ ομάδων χωρῶν. Δυστυ-

8. Arthur K. Smith, «Some Economic Development and Political Democracy: A Causal Analysis» (Κοινωνικοοικονομικὴ ἀνάπτυξη καὶ πολιτικὴ δημοκρατία: Μία αἰτιώδης ἀνάλυση), περ. *Midwest Journal of Political Science*, τόμ. XIII, (Φεβρ. 1969), σελ. 123-125.

9. Donald J. McCrone καὶ Charles Cnudde, «Toward a Communications Theory of Democratic Political Development: A Causal Model» (Πρὸς μιά θεωρία δημοκρατικῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης βασιζομένης στίς ἐπικοινωνίες: Ἐνα αἰτιώδες μοντέλο), περ. *APSR*, τόμος LXI, (Μάρτ. 1967), σελ. 72-79.

10. James S. Coleman, «Conclusion: The Political Systems of the Developing Areas» (Συμπέρασμα: Τὰ πολιτικὰ συστήματα τῶν ἀναπτυσσομένων περιοχῶν), στὸ Gabriel A. Almond καὶ James S. Coleman, *The Politics of the Developing Areas* (Princeton, N.J. Princeton, University Press, 1960), σελ. 338-339.

11. Marvin E. Olsen, «Multivariate Analysis of National Political Development» (Πολυμεταβλητὴ ἀνάλυση τῆς ἐθνικῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης), περ. *American Sociological Review*, τόμ. XXXIII (Ὀκτώβριος 1968), σελ. 699-712.

12. William Flanigan καὶ Edwin Fogelman, «Patterns of Political Development and Democratization: A Quantitative Analysis» (Πρότυπα πολιτικῆς ἀνάπτυξης καὶ δημοκρατικοποίησης: Μιά ποσοτικὴ ἀνάλυση), στὸ John Gillespie καὶ Betty A. Nesvold, *Macroquantitative Analysis: Conflict Development and Democratization* (Μακροποσοτικὴ ἀνάλυση: Σύγκρουση, ἀνάπτυξη καὶ δημοκρατικοποίηση), Beverly Hills Cal., Sage Publications, 1971, σελ. 347-349.

χώς, ελάχιστες τέτοιες έρευνες έχουν γίνει με αντικείμενο την εξέταση της εθνικής ανάπτυξης σάν μιās «αυτόνομης» πορείας ενός έθνους στους διάφορους τομείς ανάπτυξης μέσα σε μία όρισμένη περίοδο.

Μιά τέτοια είναι ή έρευνα του Gilbert Winham, ό όποιος προσπάθησε να έπαληθεύσει τή θέση του Lerner στήν περίπτωση τών 'Ηνωμένων Πολιτειών τής 'Αμερικής (ΗΠΑ) γιά μιιά μεγάλη χρονική περίοδο.¹³ Έρευνώντας τīs σχέσεις ανάμεσα στήν αστικοποίηση, τήν εκπαίδευση, τīs έπικοινωνίες και τήν πολιτική ανάπτυξη στίς ΗΠΑ από τό 1770 μέχρι τό 1960, ό Winham κατέληξε στό συμπέρασμα ότι ύπήρχε μεγάλη άλληλεξάρτηση μεταξύ τών τεσσάρων μεταβλητών. Ειδικότερα, όμως, ό Winham διαπίστωσε ότι ύπάρχει αιτιώδης σχέση μεταξύ έπικοινωνιών και πολιτικής ανάπτυξης και ότι, γιά τήν περίοδο που έρευνhσε, οί έπικοινωνίες είχαν πολύ πιο μεγάλη σπουδαιότητα γιά τήν πολιτική ανάπτυξη τών ΗΠΑ.

Ή έρευνα αυτή του Winham εκτός του ότι ήταν ένα υπόδειγμα εθνικής αναπτυξιακής αυτογνωσίας, που βασίστηκε σε έμπειρικά δεδομένα, ύπήρξε επί-

σης πολύ διαφωτιστική και γιά τό λόγο ότι οί παραπάνω σχέσεις στηρίχτηκαν σε στοιχεία που άντλούνται από μακρά σειρά έτών (δύο αιώνες σχεδόν). Τουτό είναι σημαντικό γιά τόν έρευνητή, που ζητάει τή δυναμική σχέση μέσα στό πάρομα του χρόνου μεταξύ πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών μεταβλητών και όχι άπλώς τή στατική εικόνα τών σχέσεων σε μιιά δεδομένη χρονική στιγμή.

Άπ' τό άλλο μέρος, όμως, ό Winham περιόρισε τά συμπεράσματα τής έρευνάς του στήν άνευρεση τής σχέσης μεταξύ κοινωνικών και πολιτικών μεταβλητών. Δέν έπιχείρησε τή μέτρηση και καθαρά οικονομικών μεταβλητών, όπως τό εισόδημα, εκβιομηχάνιση κτλ., και συνεπώς άφησε άνεξιχνίαστη τή σχέση πολιτικής και οικονομικής ανάπτυξης στίς ΗΠΑ.

Τήν έλλειψη στόν τομέα αυτό έπιχειρεί να συμπληρώσει ή παρούσα έρευνα που έπιδιώκει να δεί σφαιρικά τήν όλη ύψη-πορεία τής εθνικής ανάπτυξης στήν Ελλάδα, δηλαδή να μετρήσει έναν άριθμό οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών μεταβλητών και να άνευρει στατιστικά τīs πιθανές σχέσεις μεταξύ τους. Νά προσδιορίσει επίσης, ποιές οικονομικές και κοινωνικές μεταβλητές συσχετίζονται και άκόμη ποιές άπ' αυτές σχετίζονται με τήν πολιτική ανάπτυξη στήν Ελλάδα μέσα στή χρονική περίοδο, που άναφέραμε στήν άρχή. Άς δούμε όμως άναλυτικότερα τή σημαίνει ό όρος «πολιτική ανάπτυξη».

13. Gilbert L. Winham, «Political Development and Lerner's Theory: Further Test of a Causal Model» (Πολιτική άνάπτυξη και θεωρία του Lerner: Περατέρο εξέταση ενός αιτιώδους μοντέλου), περ. *APSR*, τόμ. LXIV, (Σεπτ. 1970), σελ. 817-818.

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Μερικές από τīs θεωρητικές και έμπειρικές έρευνες πάνω στή συσχέτιση πολιτικής και κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης

Έρευνητές	Κατεύθυνση	Συσχέτιση με:
Lerner	θετική	'Αστικοποίηση - 'Εκπαίδευση - 'Ενημέρωση
Lipset	θετική	'Εκπαίδευση
Banks	άρνητική	—
Cutright	θετική	'Επικοινωνίες
Smith	θετική	»
McCrone + Cnudde	θετική	'Αστικοποίηση - 'Επικοινωνίες
Coleman + Olsen	θετική	Οικονομική 'Ανάπτυξη
	άρνητική	—
	θετική	Μεταφορές και 'Εκβιομηχάνιση
Flanigan + Fogelman	—	'Αστικοποίηση - 'Εκπαίδευση - 'Απασχόληση στή Γεωργία
Winham	θετική	'Επικοινωνίες

B. Όρισμός τής πολιτικής ανάπτυξης

Πρίν προχωρήσουμε στήν έπιστημονική άνάλυση του όρου ή μάλλον τής πληθώρας τών όρισμών, που δόθηκαν γιά τήν πολιτική άνάπτυξη, σκόπιμο θά ήταν να διευκρινίσουμε τί σημαίνει γλωσσολογικά.

Στήν καθημερινή του χρήση ό όρος «άνάπτυξη» σημαίνει συνήθως πρόοδο, εξέλιξη προς τά μπρός ή

πρός τά «άνω» (άνοδος), άλλαγή κτλ. "Όταν πρόκειται γιά τήν οικονομική κατάσταση μιās χώρας, και ειδικότερα, όταν γίνεται σύγκριση με προηγούμενη κατάσταση ή περίοδο, ό όρος «οικονομική άνάπτυξη» λ.χ. εκφράζει τή συνισταμένη τών οικονομικών συντελεστών με όρους ή εκφράσεις άνάλογες, οί όποιες εκφράζουν άριθμητικά μεγέθη ή σχέσεις. Το ίδιο πράγμα μπορεί να λεχθεί και γιά

τὴν «κοινωνικὴ ἀνάπτυξη». Ὁ ὅρος «πολιτικὴ ἀνάπτυξη» χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ ἐκφράσει ἀνάλογες καταστάσεις σ' ἓνα πολιτικὸ σύστημα. Συνήθεστερα χρησιμεύει γιὰ νὰ δείξει τὸν πολιτικὸ ἐκδημοκρατισμὸ ἢ ἐκσυγχρονισμὸ μιᾶς χώρας.¹⁴

Συγκρίνοντας τὶς τρεῖς κατηγορίες ἀνάπτυξης, βλέπουμε ὅτι ἡ οικονομικὴ καὶ ἡ κοινωνικὴ ἀνάπτυξη ἀναφέρονται σὲ μεγέθη πού μποροῦν νὰ μετρηθοῦν, ὅπως τὸ εἰσόδημα, ἡ βιομηχανικὴ παραγωγὴ κτλ., καὶ γι' αὐτὸ εὐκόλα ἀποτυπώνονται ἢ ἐκφράζονται μὲ ἀριθμοὺς.¹⁵ Ἀλλὰ ὁ ὅρος «πολιτικὴ ἀνάπτυξη» σημαίνει αὐξηση τίνος; Τὰ ἐρωτήματα συνεπῶς εἶναι: ἢ πολιτικὴ ἀνάπτυξη ἀναφέρεται σὲ τί; μπορεῖ αὐτὸ νὰ μετρηθεῖ; καὶ πῶς τὸ μετράμε;

Ἡ λέξη «ἀνάπτυξη» ἐκφράζει «ἐξέλιξη πρὸς τὰ πάνω, πρὸς τὰ πρὸς» ἢ ὅτι καὶ γίνεται βαθμιαία πληρέστερο, μεγαλύτερο, καλύτερο, κτλ.¹⁶ Εἶναι φανερό, ὁμως, ὅτι ὁ ὅρος «ἀνάπτυξη» μπορεῖ νὰ ἐκφράζῃ τόσο αὐξησὶ (ποσοτικὴ), ὅσο καὶ ἀλλαγὴ (ποιοτικὴ). Κατὰ κανόνα ἡ πλειονότητα τῶν θεωρητικῶν τῆς «πολιτικῆς ἀνάπτυξης» ἀποδίδει στὸν ὅρο «ἀνάπτυξη» καὶ τὶς δύο αὐτὲς ἔννοιες, δηλαδὴ τὴν ποιοτικὴ (ἀλλαγὴ) καὶ τὴν ποσοτικὴ (αὐξηση).

«Ὁ ὅρος ἀνάπτυξη δὲν χρησιμοποιεῖται σάν συνώνυμο μὲ τὴν αὐξηση... ὀ ποιοτικὲς μεταβολὲς πρέπει νὰ συμβαδίζουν μὲ τὶς ποσοτικὲς αὐξησεις.»¹⁷

Ὁ S.N. Eisenstadt¹⁸ λ.χ. ὀρίζει τὴν πολιτικὴ ἀνάπτυξη σάν τὴ «συνεχὴ αὐξητικὴ πορεία ἢ ὀποία προκαλεῖται ἀπὸ δυνάμεις μέσα στὸ σύστημα καὶ ἢ ὀποία πορεία μετουσιώνεται (μεταλλάσσει) μὲσα στὸ ἴδιο σύστημα».

Ὁ Howard Wriggins¹⁹ θεωρεῖ πολιτικὴ ἀνάπτυξη τὴ «διεϋρύνση τῶν θεσμῶν καὶ τῆς πρακτικῆς τους,

πράγμα πού συντελεῖ ὀστε τὸ πολιτικὸ σύστημα νὰ μπορεῖ νὰ ἀντιμετωπίζει βραχυχρόνια τὰ θεμελιώδη προβλήματα του μὲ μεγαλύτερη ἀποτελεσματικότητα, ἐνὸς μακροχρόνια ἐργάζεται γιὰ τὴν ὑπευθυνότητα τῆς κυβερνήσεως ἀπέναντι στὰ λαϊκὰ αἰτήματα». Ὁ J. Spengler²⁰ θεωρεῖ σάν οὐσιώδη γιὰ τὴν «πολιτικὴ ἀνάπτυξη» τὴ διεϋρύνση τῆς πρακτικῆς καὶ τῆς ἐτοιμότητος γιὰ τὴν ἐπίλυση μελλοντικῶν προβλημάτων. Τέλος, γιὰ νὰ ἀναφέρουμε ἓνα ἀκόμη παράδειγμα, ὁ Frederic Frey²¹ ὑποστηρίζει ὅτι «πολιτικὴ ἀνάπτυξη δὲν εἶναι παρὰ οἱ ἀλλαγὲς πού γίνονται πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς εὐρύτερης διασπορᾶς τῆς (πολιτικῆς) δυνάμεις».

Στὴ συνέχεια θὰ παραθέσουμε ἔνδεικτικὰ καὶ θὰ δοῦμε ἀναλυτικότερα πῶς μερικοὶ θεωρητικοὶ βλέπουν τὸ φαινόμενο τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης καὶ τὴν κριτικὴ πού ἀσκήθηκε γιὰ τὴν «κατὰχρηση» τοῦ ὀρου αὐτοῦ.

Πρῶτος ὁ Gabriel Almond καταφεύγει σὲ ἓνα ἀρκετὰ σύνθετο ὀρισμὸ. «Ἡ πολιτικὴ ἀνάπτυξη», λέει, «προκύπτει ὀταν ἢ ὑπάρχουσα δομὴ καὶ ἢ πολιτιστικὴ στάθμη ἐνὸς πολιτικοῦ συστήματος εἶναι ἀνίκανες νὰ ἀντιμετωπίσουν ἓνα πρόβλημα ἢ μιὰ ἀπειλὴ πού ἀντιμετωπίζει τὸ σύστημα αὐτὸ, χωρὶς τὴν παραπέρα διαφοροποίησιν τῶν δομῶν καὶ τὸν πολιτιστικὸ ἐκσυγχρονισμὸ».²² Μαζὶ μὲ τὸν Bingham Powel διακρίνουν τέσσερις τύπους προβλημάτων, πού μπορεῖ νὰ ἀπειλήσουν ἓνα σύστημα. Ὁ τρόπος ἐπίλυσης αὐτῶν τῶν προβλημάτων μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει τὸ σύστημα σὲ ἀνάλογο βαθμὸ περαιτέρω πολιτικῆς ἀνάπτυξης.

Τὰ προβλήματα αὐτὰ εἶναι:

1. Τὸ πρόβλημα τῆς δημιουργίας κράτους (ἐθνικὴ ὀλοκλήρωση).
2. Τὸ πρόβλημα τῆς δημιουργίας Ἐθνους (ἐθνικὴ νομιμότητα).
3. Τὸ πρόβλημα τῆς συμμετοχῆς (πολιτικὴ ἐκπροσώπηση).
4. Τὸ πρόβλημα τῆς διανομῆς (κοινωνικὴ ἰσότητα).

20. Joseph J. Spengler, «Allocation and Development, Economic and Political» (Κατανομὴ καὶ ἀνάπτυξη: Οικονομικὴ καὶ Πολιτικὴ), στὸ Ralph Braibanti (Ed), *Political and Administrative Development* (Durham N.C.: Duke University Press, 1959), σελ. 609.

21. Frederic W. Frey, «Political Development, Power and Communications in Turkey» (Πολιτικὴ ἀνάπτυξη, δυνάμη καὶ ἐπικοινωνίες στὴν Τουρκία), στὸ Lucian W. Pye, *Communications and Political Development* (Princeton N.J.: Princeton University Press, 1963), σελ. 301.

22. Βλ. Gabriel Almond καὶ Bingham Powell, Jr., *Comparative Politics: A Developmental Approach* (Συγκριτικὴ πολιτικὴ: Μιὰ ἀναπτυξιακὴ προσέγγιση), (Boston Mass: Little Brown and Co, 1966), σελ. 34 - 35. Γιὰ μιὰ σύντομη κριτικὴ τοῦ μοντέλου μεταξύ ἄλλων βλ. David L. Carr, *Central Systems and Political Development: An Evaluation of the Almond - Powell Model*, *Research Paper No 19*, (Binghamton NY Center for Comparative Political Research SUNY, 1972).

14. Lucian W. Pye, *Aspects of Political Development* (Ἀπὀψεις τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης), Boston: Little Brown and Co., 1966, σελ. 51. Πρόσφατα κυκλοφόρησε σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση. Βλ. ἔπισης διεξοδικὴ ἀνάλυση τῶν θεωριῶν τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης στὸ ἔργο τοῦ Πανταζή Τερλεζή, *Οικονομία καὶ Δημοκρατία: Κοινωνιολογία τῆς πολιτικῆς ἀναπτύξεως* (Ἀθήνη, ἐκδόσεις Ράλλη, 1973).

15. Βλ. Pye, ἄνωτ. σελ. 55 καὶ Herbert J. Spiro (Ed), *Patterns of African Development: Five Comparisons* (Πρότυπα ἀφρικανικῆς ἀνάπτυξης: Πέντε συγκρίσεις), Englewood Cliffs N.J., Prentice Hall, Inc. 1967, σελ. 5.

16. Webster's, *New World Dictionary of the American Language*, (1964).

17. Gerhard Colm and Theodore Geiger, «Country Programming: A Guide to Development» (Ἐθνικὸς προγραμματισμός: Ἐνας ὀδηγὸς γιὰ ἀνάπτυξη), στὸ Robert F. Asher κ.ἄ.: *Development of the Emerging Countries: An Agenda for Research* (Washington D.C., the Brookings Institution, 1962), σελ. 47.

18. S.N. Eisenstadt, «Bureaucracy and Political Development» (Γραφειοκρατία καὶ πολιτικὴ ἀνάπτυξη), στὸ Joseph la Palombara, *Bureaucracy and Political Development* (Princeton University Press 1963), σελ. 96.

19. Howard Wriggins, «Foreign Assistance and Political Development» (Ἐξωτερικὴ βοήθεια καὶ πολιτικὴ ἀνάπτυξη), στὸ Robert F. Asher κ.ἄ., ὀπ. παρ., σελ. 182.

Τά κριτήρια για τη διαπίστωση της πολιτικής ανάπτυξης, όπως προκύπτει από τα προηγούμενα, είναι:

- α) ή διαφοροποίηση των ρόλων μέσα στην κοινωνία,
- β) ή ύπαρξη εξουσίας στα έπι μέρους συστήματα και
- γ) ή έκκοσμίκευση ή ό έκοσυγχρονισμός των πολιτιστικών αξιών.²³

Ό Lucian Pye²⁴ κρίνει και αναλύει στη μικρή μονογραφία που μνημονεύτηκε παραπάνω περί τούς δέκα όρισμούς της «πολιτικής ανάπτυξης», δίνοντας έτσι μιά πλατεία θεώρηση του όρου, όπως αυτός παρουσιάζεται στη σχετική βιβλιογραφία. Τελικά, άπ' όλους τούς όρισμούς που αναλύει, άπομονώνει εκείνα τά χαρακτηριστικά που είναι τά θεμελιώδη, κατά τη γνώμη του, γύρω από τό «σύνδρομο της πολιτικής ανάπτυξης». Αυτά είναι:

1. Ό *ισότητα*: Ό όρος σχετίζεται πίο πολύ μέ την πολιτική κουλτούρα.
2. Ό *ικανότητα*: Ό όρος αναφέρεται κυρίως στη λειτουργία της άυταρκικής ή εξουσιαστικής δομής της κυβέρνησης.
3. Ό *διαφοροποίηση*: Ό όρος αναφέρεται στη λειτουργία των μη άυταρκικών δομών και γενικά στην πολιτική πορεία μιάς κοινωνίας.

Ό David Wood²⁵ διακρίνει δύο μεγάλες ομάδες έπισημονικής προσέγγισης του φαινομένου της «πολιτικής ανάπτυξης». Ό μιά κατηγορία περιλαμβάνει διάφορα μοντέλα που ξεετάζουν την πολιτική ανάπτυξη σαν συνάρτηση μιάς σειράς ξεχωριστών μεταβλητών ή συνδυασμού μεταβλητών και του βαθμού συσχέτισης μεταξύ τούς («συνεχόμενο μοντέλο»). Στην άλλη κατηγορία άνήκουν τά μοντέλα εκείνα που μέσα στην πολιτική ανάπτυξη διακρίνουν διάφορες φάσεις ή στάδια («σταδιακό μοντέλο»).

Ένδεικτικά μπορούμε νά κατατάξουμε στην πρώτη κατηγορία τά ακόλουθα μοντέλα προσέγγισης της πολιτικής ανάπτυξης:

1. Τό Νομικό, που θεωρεί την πολιτική ανάπτυξη πρωταρχικά σαν λειτουργική συνέπεια των νόμων.
2. Τό Οικονομικό, που θεωρεί την πολιτική ανάπτυξη σαν συνάρτηση ενός επιπέδου οικονομικής ανάπτυξης.
3. Τό Κοινωνικό, που θεωρεί την πολιτική ανάπτυξη σαν μιά λειτουργία του κοινωνικού συστήματος, που διευκολύνει τη συμμετοχή στις κυβερνητι-

κές και πολιτικές διαδικασίες σε όλα τά επίπεδα.

4. Τό Διοικητικό, που θεωρεί την πολιτική ανάπτυξη σαν συνέπεια της διοικητικής ικανότητας νά διατηρηθεί ό νόμος και ή τάξη επίδεξια και άποτελεσματικά.

5. Τό Πολιτιστικό, σύμφωνα μέ τό όποιο ή πολιτική ανάπτυξη πηγάζει κατά πρώτο λόγο από την πολιτική άγωγή και παιδεία.

6. Διάφορα άλλα, όπως τό μοντέλο της «πολιτικής ήγασίας», που θεωρεί την πολιτική ανάπτυξη σαν συνάρτηση των χαρακτηριστικών της πολιτικής ήγασίας (τρόπος έπιλογής, κοινωνική προέλευση, λήψη αποφάσεων, ανάνεωση ήγασίας κτλ.).²⁶

Γιά τούς Organski ή πολιτική ανάπτυξη αναφέρεται σε μιά αυξανόμενη κυβερνητική ικανότητα και άποτελεσματικότητα σε ό,τι άφορά τή χρησιμοποίηση του έμψυου και άψυου δυναμικού μιάς χώρας γιά την έπίτευξη εθνικών στόχων.²⁷

Πολύ πριν από τούς Organski ένας διακεκριμένος οικονομολόγος, ό καθηγητής Walter W. Rostow, είχε δημοσιεύσει τη θεωρία της οικονομικής ανάπτυξης κατά στάδια.²⁸ Τό χαρακτηριστικό που μάς ενδιαφέρει έδω είναι ότι σύμφωνα μέ τη θεωρία του Rostow όλα αυτά τά στάδια της οικονομικής ανάπτυξης συνδεδένονται από άνάλογες συνθήκες πολιτικής ανάπτυξης.

Συνοψίζοντας θά λέγαμε πώς σε όλα τά διάφορα μοντέλα ή τούς όρισμούς της πολιτικής ανάπτυξης παρατηρούμε μερικά κοινά χαρακτηριστικά. Όλοι άποδέχονται εκ των προτέρων ότι υπάρχουν τά λεγόμενα έρεθίσματα (stimuli) ή προσβολές που κατευθύνονται προς ή πλήττουν ένα πολιτικό σύστημα. Δέν αλλάζει τίποτε άν τά έρεθίσματα αυτά τά όνομάσουμε πρόβλημα, άπειλή, άπαίτηση κτλ. Τό πολιτικό σύστημα άντιδρά στό έρεθίσμα-πρόκληση. Ό τρόπος, που θά έπιλέξει γιά νά άντιδράσει ποικίλλει και έξαρτάται τόσο από τίς άυτόνομες δυνάμεις-ροπές (τάσεις) που ένεργοποιούνται μέσα στό σύστημα, όσο και από τίς άποφασιστικές έπιλογές που θά κάνει σε δεδομένη στιγμή ή πολιτική ήγασία ή ή έλίτ, εκείνοι δηλαδή που διαθέτουν δύναμη μέσα στό συγκεκριμένο σύστημα. Άπό την άντίδραση αυτή στό έρεθίσμα θά προκύψει λογικά

26. Βλ. έπίσης Robert A. Packenham, «Approaches to the Study of Political Development» (Έίδη προσέγγισης γιά τη σπουδή της πολιτικής ανάπτυξης), περ. *World Politics*, τόμ. XVII (Όκτ. 1964), σελ. 108-117 και Robert A. Packenham, «Political Development Research» (Έρευνα στην πολιτική ανάπτυξη) στού Haas Kariel, *Approaches to the Study of Political Science* (Προσέγγιση στη σπουδή της πολιτικής έπιστήμης), (Scranton Penn/Chandler Publishing Co., 1970), σελ. 172.

27. A.F.K. Organski, *The Stages of Political Development* (Τά στάδια της πολιτικής ανάπτυξης), (New York: Alfred A. Knopf 1965), σελ. 5-6.

28. Walter W. Rostow, *The Stages of Economic Growth: A Non Communist Manifesto* (Τά στάδια της οικονομικής ανάπτυξης: Ένα μη κομμουνιστικό μανιφέστο), (Cambridge Mass: At the University Press, 1967), σελ. 4-11.

23. Almond και Powel, *όπ. παρ.*, σελ. 217, 256 και 299-302.

24. Luc. W. Pye, *Aspects of Political Development*, βλ. σχετ. παρουσίαση.

25. David M. Wood, «Comparative Government and Politics» (Συγκριτική κυβέρνηση και πολιτική), στο Stephen L. Wasby, *Political Science: The Discipline and its Dimensions* (New York: Charles Scribers Sons, 1970), σελ. 504-505.

μιά νέα κατάσταση (φαινόμενο). Στὴν κατάσταση αὐτὴ μπορούμε νὰ δώσουμε ὀνομασία ἀνάλογα μὲ τὸ ποῦ ἀνήκει, σὲ ποιὸν τομέα, ἢ ἀπὸ ποῦ προέρχεται. Ὅπως δὴποτε ἐνέχει κάποια ἀλλαγὴ ποσοτικῆς ἢ ποιοτικῆς (κανονικὰ καὶ τὰ δύο), σύμφωνα μὲ δσα εἶπαμε παραπάνω. Συνεπῶς θὰ μπορεῖ νὰ προσδιορισθεῖ κατὰ γένος καὶ εἶδος.

Τὸ σχῆμα αὐτὸ μπορεῖ νὰ τὸ δεῖ κανεὶς σὲ σχέση μὲ τὸν ὄρισμό τῆς πολιτικῆς ἢ τοῦ πολιτικοῦ συστήματος ποῦ δόθηκε ἀπὸ τὸν D. Easton.²⁹ Ἔτσι, ἡ πολιτικὴ ἀνάπτυξη μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σάν ἡ ἀλλαγὴ, ποῦ προκαλεῖται στὴν αὐταρχικὴ κατανομὴ τῶν ἀξιών προερχόμενη ἀπὸ τὴν ἀντιμετώπιση ἑνὸς ἐρεθίσματος-πρόκλησης στὸ πολιτικὸ σύστημα. Τὸ ἐρεθίσμα, ποῦ ἀναφέραμε, μπορεῖ νὰ προέρχεται μὲσα ἀπὸ τὸ σύστημα (ἐνδοσυστημικὸ) ἢ ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ περιβάλλον (ἐξωσυστημικὸ ἢ περιβαλλοντολογικὸ) ἢ καὶ ἀπὸ τὰ δύο (διασυστημικὸ).

Ἀνάλογα μὲ τὸ ποῖο εἶναι τὸ ἐξωτερικὸ περιβάλλον (στὴν πραγματικότητά ἐνα ἄλλο σύστημα) ποῦ προκαλεῖ τὸ ἐρεθίσμα, ἔχουμε καὶ τὶς διαφορὲς σχολῆς ἢ μοντέλα προσέγγισης τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης, ὅπως τὸ οἰκονομικὸ (ἀπὸ τὸ οἰκονομικὸ σύστημα), τὸ κοινωνικὸ (ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ σύστημα), κτλ. Κατὰ κανόνα αὐτοῖ ποῦ ἐρευνοῦν τὰ ἐξωσυστημικὰ ἐρεθίσματα ἢ διασυστημικὰ θεωροῦν τὴν πολιτικὴ ἀνάπτυξη σάν ἐξαρτημένη μεταβλητὴ, δηλαδὴ σάν συνέπεια τῶν ἐρεθισμάτων, ποῦ δέχεται τὸ πολιτικὸ σύστημα ἀπ' ἐξω (κοινωνικὸ, οἰκονομικὸ).

Γιὰ ἐξαρτημένη μεταβλητὴ μπορούμε νὰ μιλήσουμε καὶ ὅταν γίνεται ἐρευνα ἐνδοσυστημικῶν ἐρεθισμάτων (π.χ. συμπεριφορὰ πολιτικῆς ἡγεσίας, ἐπίδραση τῶν νόμων, λειτουργία τῆς διοικητικῆς μηχανῆς κτλ.).

Ποῦ ρεαλιστικὴ ὁμοῦ εἶναι ἡ προσέγγιση ἐκείνῃ τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης ποῦ μελετεῖται αὐτοῦχρονα ἐνδο-καὶ ἐξω-συστημικὰ ἐρεθίσματα (δια-συστημικὰ), διότι εἶναι πιὸ κοντὰ στὴν πολιτικὴ πραγματικότητα. Σὲ τέτοιες περιπτώσεις ἡ πολιτικὴ ἀνάπτυξη δὲν εἶναι πάντα ἐξαρτημένη μεταβλητὴ (ἀποτέλεσμα, παράγωγο), ἀλλὰ ἐρευνᾶται καὶ σάν ἀνεξάρτητη μεταβλητὴ (αἶτιο), ποῦ μπορεῖ νὰ προκαλέσει ἀλλαγές σ' ἄλλες μεταβλητές ἢ νὰ ἀποτελέσει ἐρεθίσμα (πρόκληση) γιὰ ἄλλο σύστημα.

Στὴν τελευταία κατηγορία ἀνήκει ἡ θεωρία ποῦ βλέπει τὴν πολιτικὴ ἀνάπτυξη ἢ γενικὰ τὶς πολιτικῆς μεταβλητές σάν προϋπόθεση γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἢ (καὶ) τὴν κοινωνικὴ ἀνάπτυξη.³⁰ Τὸ σύνδρομο τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης» πηγάζει ἀνετα ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς ἰσορροπίας στὴ θεωρία τῶν συστημάτων.³¹

29. Βλ., ἐκτός ἀπὸ τὸ γνωστὸ βιβλίο του *The Political System* καὶ David Easton, *A Systems Analysis of Political Life* (New York: John Wiley and Sons Inc., 1965), σελ. 285 καὶ 348-362, ὅπου ἀναλεῖ τὸ εἶδος τῶν outputs ποῦ μπορούν νὰ προκύπτουν ἀπὸ ἕνα ἐρεθίσμα στὸ σύστημα.

Γιὰ τοὺς ὁπαδοὺς αὐτῆς τῆς σχολῆς μόνον ὁ συγκεκρισμένος πολιτικῆς, οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀνάπτυξης μπορεῖ νὰ φέρει ἄρμονία σὲ μιά κοινωνία.

Ἡ ἀνάπτυξη σὲ ἕνα παράλληλο σύστημα (ἢ ὑποσύστημα), ὅπως τὴν προσδιορίσαμε παραπάνω, θέτει σὲ ἐνέργεια δυνάμεις ἐνὸς ἄλλου συστήματος, οἱ ὁποῖες δρῶν γιὰ νὰ ἀποκαταστήσουν τὴν διαταραχθεῖσα ἰσορροπία, δεδομένου ὅτι σὲ κάθε σύστημα ὑπάρχει ἐμφυτὴ ἢ τάση γιὰ ἰσορροπία.

Κατ' ἀρχὴν αὐτὴ ἡ θεωρία τοῦ ἀλληλένδετου τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης δὲν δίνει προτεραιότητα σὲ καμιά αἰτιώδη ἀκολουθία, ἀλλὰ μᾶλλον σὲ μιά συσχετισμὴ τῶν μεταβλητῶν ἢ γενικὰ τῶν διαφορῶν συστημάτων.³²

Ὅλη αὐτὴ ἡ ἐπιστημονικὴ δραστηριότητα κοινωνιολόγων καὶ πολιτικῶν ἐπιστημόνων γύρω ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἀνάπτυξη, ποῦ σκιαγραφήθηκε παραπάνω, δὲν ἔμεινε χωρὶς κριτικὴ. Ὁ σπουδαιότερος ἐπικριτὴς τῆς προσπάθειας αὐτῆς εἶναι ὁ καθηγητὴς Samuel Huntington (Harvard καὶ MIT), ὁ ὁποῖος κατέκρινε τὴν προσπάθεια τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημόνων νὰ ἐπιχωρήσουν ἕναν ὄρο (πολιτικὴ ἀνάπτυξη), ποῦ νὰ ἐκφράζει στὸν τομέα τῆς πολιτικῆς ὅ,τι ὁ ὄρος οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη ἐκφράζει στὸν τομέα τῆς οἰκονομίας.

Ὁ Huntington θεωρεῖ «ὅτι ὁ ὄρος αὐτὸς εἶναι ἄστοχος, ἂν ὄχι ἄσχετος μὲ τὴν πολιτικὴ. Σάν «ἐκπεφρασμένος» θεωρητικὸς τοῦ status quo τῆς ἀμερικανικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ὁ Huntington, βέβαια εἶναι περισσότερο προσανατολισμένος πρὸς τὴ «σταθερότητα-ἀλλαγὴ» στὴν πολιτικὴ, καὶ γιὰ τὴν ἐκπόνηση τῆς ἀνάλογης θεωρίας ἔχει ἀφιερῶσει μεγάλο μέρος τῶν ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν του. Γιὰ τὸν Huntington ὁ ὄρος, ποῦ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀντικαταστήσει τὸν ὄρο «πολιτικὴ ἀνάπτυξη», εἶναι ἡ «θεσμοποίηση» τῶν πολιτικῶν διαδικασιῶν.³³

30. Γιὰ τὴν ἐπίδραση τῶν πολιτικῶν συνθηκῶν στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, βλ. μεταξὺ ἄλλων Andreas C. Tsantis, «Political Factors in Economic Development» (Πολιτικὸι παράγοντες στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη), περ. *Comparative Politics*, τόμ. II (Ὀκτώβρ. 1969), σελ. 63-78.

31. Morton A. Kaplan, «Systems Theory» στὸ Charlesworth, ὀπ. παρ., σελ. 151 καὶ Herbert J. Spiro, «An Evaluation of Systems Theory» (Μιά ἀξιολόγηση τῆς θεωρίας τῶν συστημάτων), στὸ Charlesworth, ὀπ. παρ., σελ. 171.

32. Dick Simpson, «The Congruence of the Political, Social and Economic Aspects of Development» (Ἡ σύμπτωση τῶν πολιτικῶν, κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν στοιχείων τῆς ἀνάπτυξης), περ. *International Development Review*, τόμ. VI (Ἰούλιον. 1964), σελ. 21-25. Ἐπίσης βλ. Irma Adelman καὶ Cynthia Taft Morris, «A Factor Analysis of the Interrelationship between Social and Political Variables and per Capita Gross National Products» (Μιά ἀνάλυση παραγόντων γιὰ τὴν ἀλληλοσυσχέτιση μεταξὺ κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν, μεταβλητῶν καὶ κατὰ κεφαλὴν ἀκαθαρίστου ἐθνικοῦ προϊόντος), στὸ John Gillespie καὶ Betty A. Nesvold, *Macroquantitative Analysis: Conflict, Development and Democratization* (Beverly Hills Cal.: Sage Publications, 1971), σελ. 374-349.

33. Samuel P. Huntington, «Political Development and Decay»

Σ' ένα πολιτικό σύστημα, τó επίπεδο τής «θεσμοποίησης» μετρεί τήν πολιτική ανάπτυξη. Τó επίπεδο «θεσμοποίησης»³⁴ είναι τó σύνολο τού βαθμού τής άκαμψίας, τής προσαρμοστικότητας, τής πλοκής, τής αυτονομίας και τής συνεκτικότητας τών πολιτικών θεσμών και διαδικασιών, πού έχει ένα πολιτικό σύστημα. Ό Huntington έχει έπινοήσει γιά τή μέτρηση αúτων διαφόρους δείκτες.

III. σχέδιο έρευνας

A. Έ υπόθεση γιά έπαλήθευση και μεθοδολογία

Σύμφωνα μέ τó στόχο πού διαγράψαμε στην άρχή και μετά τή σύντομη παράθεση τής πió σχετικής βιβλιογραφίας πάνω στό θέμα, ή υπόθεση, πού θά πρέπει νά έπαληθευθεί στην περίπτωση τής Έλλάδας γιά τήν περίοδο πού εξετάζουμε, είναι: άν υπάρχει σχέση και σε πούο βαθμό μεταξύ οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ανάπτυξης.³⁵

Γιά τήν ανάλυση άκολουθείται έδώ μία «περιγραφική προσέγγιση» μέ τήν έννοια ότι τó δλο σύστημα αναλύεται σε ένα σύνολο μεταβλητών, οι όποιες θεωρούνται ότι συσχετίζονται και συνεπώς πρέπει νά αναλυθούν σε συνδυασμό μεταξύ τους. Έπειδή ή λειτουργία τού συστήματος δέν μπορεί νά υποβιβασθεί μόνο στις έπί μέρους σχέσεις τών συστατικών τών στοιχείων θά πρέπει, γιά τήν έπαλήθευση τών υποθέσεων, νά γίνει μία όσο τó δυνατό περισσότερη αντιπροσωπευτική έπιλογή δομών, διαδικασιών και φαινομένων. Αυτό βέβαια άφορά τούς τομείς ένικης ανάπτυξης, γιά τήν όποια, σύμφωνα μέ τόν όρισμό τού Organski, παραδεχόμαστε ότι περιλαμβάνει τουλάχιστο τρείς, δηλαδή πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό τομέα (κοινωνική προσέγγιση).³⁶

1. Μέτρηση τής πολιτικής ανάπτυξης

Γιά τó σκοπό αúτης τής έρευνας γίνεται δεκτό ότι ή πολιτική ανάπτυξη αναφέρεται σε ένα σύνολο διαδικασιών μέ τελικό στόχο τή δημοκρατία (δημοκρατικοποίηση), πού χαρακτηρίζεται τουλάχιστον από τρείς κύριες λειτουργικές σχέσεις-προϋποθέσεις (κοινοβουλευτισμός):

- α) τήν ύπαρξη και λειτουργία Έκτελεστικής έξουσίας και κυβερνητικής σταθερότητας,
- β) σε σχέση μέ τόν πληθυσμό τήν ευρεία συμμετοχή στις γενικές έκλογές και ψηφοφορία κατά τακτά χρονικά διαστήματα,

γ) τήν ύπαρξη και λειτουργία τής Νομοθετικής έξουσίας. Κατά πόσο είναι άποδοτική κρίνεται από διαφόρους παράγοντες μέσα στη Βουλή (σχέση κομματικών δυνάμεων κτλ.).

Ό παραπάνω όρισμός δίνει τήν ευχέρεια νά έπινοηθεί ένας (ή περισσότεροι) δείκτης πολιτικής ανάπτυξης γιά τήν Έλλάδα, πού θά βασίζεται σε μία τεχνική άρκετά διαφορετική άπ' αúτη πού εφάρμοσε ό Cutright. Έ διαφοροποίηση στην τεχνική έπιβάλλεται από τήν ιδιορρυθμία, πού ή Έλλάδα παρουσιάζει σε σχέση μέ άλλες χώρες, τίς όποιες ό Cutright εξέτασε εφαρμόζοντας γενικά μία τεχνική χωρίς διάκριση.

Έτσι γιά τήν Έλλάδα ή *Νομοθετική λειτουργία* βαθμολογείται ως έξης:

1. Δύο βαθμοί δίνονται γιά κάθε χρόνο, πού λειτουργεί Βουλή προερχόμενη από έκλογές, στις όποιες έλαβαν μέρος τουλάχιστον δύο αντίπαλα κόμματα και έφ' όσον τó κόμμα τής πλειοψηφίας κατέχει ποσοστό έδρων μεγαλύτερο από τó 50%, ώστε νά μπορεί νά σχηματίσει αυτοδύναμη κυβέρνηση, αλλά και λιγότερο από 70%, ώστε νά μόν εκμηνεινείται ή αντιπολίτευση.
2. Ένας βαθμός δίνεται γιά κάθε χρόνο λειτουργίας τής Βουλής μέ τίς προϋποθέσεις πού αναφέρθηκαν παραπάνω, χωρίς όμως τήν τήρηση τού δρου 70% ή τού 50% ή, έπίσης, σε περίπτωση πού ή Βουλή λειτουργεί σάν Συντακτική Συνέλευση.
3. Μηδέν βαθμός δίνεται γιά κάθε χρόνο, πού ή Βουλή δέν λειτουργεί ή, άν και υπάρχει Βουλή, τά μέλη της είτε δέν έχουν εκλεγεί ή δέν είναι αντιπρόσωποι κομμάτων. Σύμφωνα μ' αυτό τόν τρόπο, ή Νομοθετική λειτουργία μπορεί νά βαθμολογηθεί, γιά τήν περίοδο τών είκοσι πέντε έτων, από μηδέν μέχρι πενήντα.

Γιά τήν *Έκτελεστική έξουσία* δίνονται:

1. Ένάμισυ βαθμός γιά κάθε χρόνο, πού ίσχύουν οι περιγραφείσες συνθήκες στην πού πάνω περίπτωση άρ. 1 και ό Άρχηγός τής Έκτελεστικής έχει εκλεγεί από τó κόμμα.
2. Ένας βαθμός έάν εκλέγεται, όπως πριν, αλλά ίσχύουν οι συνθήκες τής περίπτωσης άρ. 2, όπως τó πάνω.
3. Μισός βαθμός άν ή Βουλή λειτουργεί σάν Συνταγματική Συνέλευση.
4. Μηδέν βαθμός σε όλες τίς άλλες περιπτώσεις. Μέ τόν τρόπο αυτό ή Έκτελεστική μπορεί νά συγκεντρώσει βαθμούς από μηδέν μέχρι τριάντα γιά τήν ίδια περίοδο.

Έ Πολιτική συμμετοχή μετρήθηκε τόσο μέ βάση τήν έκλογική ικανότητα (δυναμική) όσο και τήν πραγματική συμμετοχή στις γενικές έκλογές.

Έτσι δόθηκαν:

1. Ένας βαθμός άν:

α) ύπηρεζε έλεύθερος κομματικός ανταγωνισμός,

(Πολιτική ανάπτυξη και παρακμή), περ. *World Politics*, τόμ. XVII ('Απρ., 1965), σελ. 386-430.

34. Στο ίδιο, σελ. 399-405.

35. Ό Gillespie διερωτάται, άν πραγματικά είναι δυνατό μία τέτοια υπόθεση νά άποδειχθεί έμπειρικά. Βλ. Gillespie, *οπ. παρ.*, σελ. 16-18.

36. Organski, *οπ. παρ.*, σελ. 7.

β) τουλάχιστον ο μισός πληθυσμός (50%) ήταν ικανός να ψηφίσει και

γ) τουλάχιστον οι μισοί απ' αυτούς (50%) προσήλθαν στις κάλπες.

2. Μισός βαθμός αν ή άσκηση του δικαιώματος της ψήφου προσκρούει σε περιορισμούς άλλους, εκτός απ' την ηλικία, όπως τό φύλο, ή ιδιοκτησία κτλ., ή, αν και δέν υπάρχουν περιορισμοί του έκλογικού δικαιώματος, παραβιάζεται ο κανόνας της ικανότητας ή της συμμετοχής του 50% του πληθυσμού.

3. Μηδέν βαθμός για κάθε χρόνο που δέν λειτουργεί Βουλή. Μέ τόν παραπάνω τρόπο βαθμολογίας ή πολιτική συμμετοχή μπορεί να συγκεντρώσει από μηδέν μέχρι είκοσι πέντε βαθμούς.

Τό άθροισμα τών βαθμών που συγκεντρώνουν ή Νομοθετική, ή Έκτελεστική λειτουργία και ή Πολιτική (έκλογική) συμμετοχή αποτελούν ένα «δείκτη» της πολιτικής ανάπτυξης, που παίρνει ύπ' όψη του μερικά θεμελιώδη γνωρίσματα μιás Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας. Τά γνωρίσματα όμως αυτά αν και ύποκειμενικά επιλεγμένα είναι καθαρά τυπικά και δέν δείχνουν φυσικά πολλά ουσιαστικά από τήν πραγματική λειτουργία μιás Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας.

Τι' αυτό ή παραπάνω μέτρηση θά συμπληρωθεί από ένα άλλο «σύνθετο δείκτη»³⁷ πολιτικής ανάπτυξης, που παίρνει ύπ' όψη του μερικές ουσιαστικότερες προϋποθέσεις για τί λειτουργία ενός κοινοβουλευτικού πολιτεύματος. Αυτές είναι:

1. *Η άποδοτικότητα της Νομοθετικής λειτουργίας:* Δίνεται: ένας βαθμός όταν θεωρείται «μή άποδοτική», δύο βαθμοί αν είναι «κάπως άποδοτική» και τρείς βαθμοί αν είναι «άποδοτική». Μηδέν, αν δέν ύπάρχει καθόλου Νομοθετική έξουσία.

2. *Η φύση της διαδικασίας επιλογής:* Δίνονται: βαθμοί μηδέν, ένα, δύο, τρία, ανάλογα: αν δέν ύπάρχει έκλεγμένη Νομοθετική έξουσία (0), αν αυτή που ύπάρχει είναι σε μεγάλο βαθμό μή ανταγωνιστική (1), ή μερικώς ανταγωνιστική (2) ή τέλεια ανταγωνιστική (3).

3. *Οί κοινοβουλευτικοί συνασπισμοί:* Δίνονται: τρείς βαθμοί αν ύπάρχουν περισσότερα από ένα κόμματα χωρίς τήν ύπαρξη κομματικών συνασπισμών, δύο βαθμοί στην περίπτωση που συνασπισμοί ύπάρχουν, ένας βαθμός αν δέν ύπάρχει άντι-

πολίτευση και μηδέν αν δέν ύπάρχουν ούτε συνασπισμοί ούτε άντιπολίτευση.

4. *Η κομματική νομιμότητα:* Δίνονται: ένας βαθμός, αν ένας σημαντικός αριθμός κομμάτων ή ομάδων πίεσης άποκλείονται από τόν πολιτικό ανταγωνισμό, δύο βαθμοί αν ένα ή περισσότερα (έξτρεμιστικά) κόμματα άποκλείονται, τρείς βαθμοί αν δέν ύπάρχουν κόμματα που άποκλείονται από τόν πολιτικό ανταγωνισμό, ενώ δίνεται μηδέν αν δέν ύπάρχουν καθόλου κόμματα ή δεσπόζει ο μονοκομματισμός.

5. *Η κυβερνητική σταθερότητα:* Έπιλέγονται έπίσης όρισμένοι δείκτες κυβερνητικής σταθερότητας, όπως ο αριθμός τών εϋρέων κυβερνητικών σχηματισμών, και ο αριθμός τών αλλαγών στην Έκτελεστική έξουσία.

Άλλοι δείκτες, όπως ο βαθμός της βουλευτικής εϋθύνης, ο αριθμός τών Συνταγματικών αναθεωρήσεων, ο αριθμός τών στρατιωτικών πραξικοπημάτων κ.ά., δέν επιλέχθηκαν τελικά, γιατί σ' ένα δοκιμαστικό τέστ (στατιστικά) παρουσίασαν «καμπυλόγραμμη εξέλιξη».

2. Μέτρηση της κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης

Η κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη είναι εύκολο να έκφρασει σε αριθμούς. Δίνονται εδώ οι πιο άντιπροσωπευτικοί κλάδοι κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης.

α. Δείκτες κοινωνικής ανάπτυξης

1. *Η άστικοποίηση:* Μέ τόν όρο αυτό έννοούμε τό φαινόμενο της αύξησης του άστικού πληθυσμού που γίνεται άντιληπτό μέ τί συγκέντρωση περισσότερων ανθρώπων σε πόλεις.

Η άστικοποίηση μετρείται μέ τόν πληθυσμό τών πόλεων διαφορετικών πληθυσμιακών επιπέδων, όπως:

- α) όσων έχουν πάνω από δέκα χιλιάδες κατοίκους,
- β) όσων έχουν πληθυσμό πάνω από είκοσι χιλιάδες,
- γ) όσων έχουν είκοσι πέντε χιλιάδες και πάνω,
- δ) όσων έχουν πενήντα χιλιάδες και πάνω και
- ε) όσων έχουν εκατό χιλιάδες και πάνω.

2. *Τό μορφωτικό επίπεδο:* Για τόν ύπολογισμό του δείκτη αυτό ύπολογίζονται:

- α) Τό ποσοστό του πληθυσμού, που ξέρει γραφή και άνάγνωση,
- β) ή κατά κεφαλή έγγραφη στά σχολεία όλων τών βαθμίδων,
- γ) ή κατά κεφαλή έγγραφη στά σχολεία της πρώτης βαθμίδας,

37. Ο «σύνθετος δείκτης του Banks» έχει χρησιμοποιηθεί από τόν Banks και τούς συνεργάτες του για παρόμοιες μετρήσεις δεκάδων πολιτικών συστημάτων και είναι μία τυπολογία για τήν όποια έχει κανεί έτοιμα στατιστικά στοιχεία. Βλ. αναλυτικότερα Arthur S. Banks, *Cross-Polity Time Series Data* (Διαπολιτικές χρονικές σειρές), (Cambridge Mass: The MIT Press 1971), σελ. 22-23. Βλ. άκόμη Arthur S. Banks, *The SUNY Binghamton Cross National Time Series Data Archive: Variable Definitions and Sources*, (CCPR, 1972). Τό άρχειο αυτό παρέχει στοιχεία για όλες τίς χώρες, παρόμοια με αυτά που δίνει ή Τράπεζα Στατιστικών Στοιχείων του Πανεπιστημίου του Michigan.

- δ) ή κατά κεφαλή έγγραφη στά σχολεία της μέσης εκπαίδευσης,
- ε) ή κατά κεφαλή έγγραφη στίς ανώτερες σχολές και
- ζ) ή κατά κεφαλή έγγραφη στά σχολεία πρώτης και δεύτερης βαθμίδας μαζί.

3. *Οί επικοινωνίες:* (Μέσα ενημέρωσης). Μέ τον δρο έννοοϋμε τά μέσα πού χρησιμοποιούνται σέ μιά κοινωνία γιά τήν επικοινωνία τών μελών της και τή μετάδοση πληροφοριών, δηλαδή τά μαζικά και μη μέσα ενημέρωσης πού μετρούνται έδω μέ διάφορους δείκτες όπως: α) ό όγκος τής επιστολογραφίας κατά κεφαλή, β) ό αριθμός τών τηλεγραφημάτων κατά κεφαλή, γ) ό αριθμός τών ραδιοφώνων κατά κεφαλή, δ) ό αριθμός τών τηλεφώνων κατά κεφαλή, ε) ή κυκλοφορία τών εφημερίδων κατά κεφαλή.

β. Δείκτες οικονομικής ανάπτυξης

1. *Η έκβιομηχάνιση:* Μέ τον δρο αυτό έννοοϋμε έδω τήν προγραμματισμένη και έντατική χρήση τόσο του άνθρώπινου όσο και του άψυχου δυναμικού πού άποβλέπει στήν αύξηση τής βιομηχανικής παραγωγής. Γιά τή μέτρηση τής έκβιομηχάνισης λαμβάνονται ύπ' όψη:

- α) τό ποσοστό του άπασχολούμενου δυναμικού στή βιομηχανία,
- β) τό ποσοστό του άπασχολούμενου δυναμικού στή γεωργία,
- γ) τό ποσοστό τών άπασχολουμένων στον τρίτογενή τομέα,
- δ) ή παραγωγή ενέργειας, κατά κεφαλή,
- ε) ή κατανάλωση ενέργειας, κατά κεφαλή,
- στ) τό άκαθάριστο έγχώριο προϊόν, κατά κεφαλή,
- ζ) ή παραγωγή σιμέντου, κατά κεφαλή,
- η) ή παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας, κατά κεφαλή και
- θ) ή παραγωγή χάλυβα, κατά κεφαλή.

2. *Τό έμπόριο:* Γιά τή μέτρησή του ύπολογίζονται: α) οί εισαγωγές, κατά κεφαλή, β) οί εξαγωγές, κατά κεφαλή, γ) εισαγωγές και εξαγωγές, κατά κεφαλή και δ) ή άναλογία τής χώρας στό διεθνές έμπόριο.

3. *Οί μεταφορές:* Μέ τον δρο νοούνται τά μέσα πού διευκολύνουν τή μετακίνηση προσώπων και άγαθών από τό ένα μέρος στό άλλο. Ύπολογίζονται συγκεκριμένα οί έξής δείκτες:

- α) τό μήκος του σιδηροδρομικού δικτύου ανά τετραγωνικό μίλι,
- β) ό αριθμός τών έπιβατικών όχημάτων, κατά κεφαλή,
- γ) ό αριθμός τών έμπορικών όχημάτων, κατά κεφαλή, και

δ) ό αριθμός (τό σύνολο) τών κινουμένων στίς έθνικές όδοϋς όχημάτων.

4. Η κυβερνητική οικονομική και κοινωνική πολιτική: Ύπολογίζονται:

- α) τό έθνικό εισόδημα, κατά κεφαλή,
- β) οί κατά κεφαλή δημόσιες δαπάνες,
- γ) τά κατά κεφαλή δημόσια έσοδα
- δ) ό λόγος δημοσίων έσόδων και έξόδων, κατά κεφαλή,
- ε) ή πυκνότητα του πληθυσμού και
- στ) ό αριθμός τών γιατρών, κατά κεφαλή.

γ. Μικτοί δείκτες

1. *Έσωτερική βία ή αστάθεια,* πού μετρίεται μέ τον αριθμό: α) τών φόνων, β) τών γενικών άπεργιών, γ) τών άνταρτοπολέμων, δ) τών κυβερνητικών κρίσεων, ε) τών έκκαθαρίσεων, στ) τών ταραχών, ζ) τών έπαναστάσεων και η) τών άντικυβερνητικών διαδηλώσεων.

2. *Η άμυντική προσπάθεια:* Ύπολογίζεται έδω: α) τό μέγεθος τών Ένόπλων Δυνάμεων, β) ή άναλογία Ένόπλων Δυνάμεων και πληθυσμού, γ) οί έθνικές άμυντικές δαπάνες, κατά κεφαλή, και δ) ή άναλογία τών έθνικών άμυντικών δαπανών μέσα στό σύνολο τών δημοσίων δαπανών.

Η έπιλογή τών παραπάνω δεικτών (και όχι άλλων) βασίστηκε κυρίως στό κριτήριο τόσο τής αντιπροσωπευτικότητας, όσο και τής διαθεσιμότητας τών αναγκαίων στατιστικών στοιχείων. Ό Η. Blalock συστήνει στοϋς έρευνητές: «Όταν έχουμε νά κάνουμε μέ μεταβλητές, πού δέν επιδέχονται εύκολα μέτρηση, καλό είναι συνήθως νά γίνεται χρήση μεγαλύτερου αριθμού δεικτών γιά κάθε μιά μεταβλητή».³⁸

Ένας επιπρόσθετος λόγος, πού επέβαλε τή διέυρυνση του άριθμού τών δεικτών, ήταν ή ανάγκη συνολογισμού τής μεταβλητής τής άλλαγής μέσα στό έθνικό σύστημα. Ό λόγος αυτός ήταν ό πιο σπουδαίος γιά τήν έπιλογή τών δύο τελευταίων «μικτών δεικτών». Από τό άλλο μέρος μιά πρώτη θεωρηση ήταν άναγκαία, ώστε νά γνωρίζει κανείς ποιόί επιλεγόμενοι δείκτες θά μπορούσαν νά χρησιμοποιηθούν. Φυσικά προτιμήθηκαν πάλι εκείνοι οί δείκτες γιά τους όποιους ύπήρχαν στατιστικά στοιχεία στίς διάφορες πηγές.

Έτσι, εκτός από τά ύποκειμενικά κριτήρια στίς μερικότερες έπιλογές, μπορεί νά πεί κανείς ότι τελικά ή έπιλογή τών δεικτών όφείλεται κυρίως στό συνδυασμό τών δύο παραπάνω κριτηρίων.

38. Βλ. Παρακάτω σχετ. παραπομπή στό βιβλίο του Ted Robert Gurr.

B. Πηγές καί συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τή μέτρηση τῆς πολιτικῆς, τῆς κοινωνικῆς καί τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης

Ἡ πρωταρχική πηγή ἀπ' ὅπου ἐγινε καί ἡ ἐπιλογή τῶν περισσοτέρων δεικτῶν, πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω, εἶναι ἡ συλλογή «Cross-Polity Time Series Data» (Διακρατική χρονική σειρά στοιχείων), ἡ ὁποία τηρεῖται ἀπό τόν καθηγητή τῆς Συγκριτικῆς Πολιτικῆς Ἐπιστήμης Arthur S. Banks καί τούς ἐρευνητές-συνεργάτες του στό κέντρο τῆς Συγκριτικῆς Πολιτικῆς Ἑρευνας τοῦ Κρατικοῦ Πανεπιστημίου τῆς Νέας Ὑόρκης (Binghamton). Χρησιμοποιήθηκαν ἐπίσης γιά τή διαμόρφωση κυρίως τῶν δεικτῶν τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης τὰ ἐξῆς: Political Handbook: Atlas of the World Parliaments, Parties and Press, σέ συνδυασμό μέ τά Europa Year Book, World Almanac καί Book of Facts.

Γιά τὸ πρόβλημα τῆς ἀκρίβειας καί ἐγκυρότητας τῶν στοιχείων καί τῆς σύγκρισής τους μέ ἄλλες πηγές μπορεῖ νά ἀναφερθεῖ κανεῖς στήν ἀνάλυση, πού κάνει ὁ ἴδιος ὁ Arthur Banks σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τὰ ἀρχεῖα τοῦ κέντρου του, ὅπου περιέχονται μακροχρόνιες σειρές συγκριτικῶν, στατιστικῶν στοιχείων.³⁹ Ἐκεῖ περιέχονται καί σημαντικές ὑποδείξεις γιά τή χρήση τῶν δεικτῶν, πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω.

Γ. Τεχνική τῆς ἀνάλυσης τῶν στατιστικῶν δεδομένων

Γιά τήν ἐρευνα αὐτή, ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖ ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ μεταβλητῶν, κρίθηκε σκόπιμο νά χρησιμοποιηθοῦν στατιστικῆς τεχνικῆς, πού νά ἐπιτρέπουν τὸ σχηματισμὸ μίας συνοπτικῆς εἰκόνας μέ τήν ἀναγωγή τῶν πολυμεταβλητῶν σχέσεων ἢ σέ δυαδικές σχέσεις (κάθε φορά ἐξετάζονται ζεύγη μεταβλητῶν) ἢ σχέσεις μεταξύ δύο ἢ περισσοτέρων ὁμάδων μεταβλητῶν (πολυμεταβλητές σχέσεις).

α) Σάν πῶς κατάλληλη στατιστικὴ τεχνικὴ (θεωρητικὰ εἶναι μαθηματικὴ) κρίθηκε ἡ παραγοντικὴ ἀνάλυση (Factor Analysis). Ἡ μέθοδος αὐτὴ σάν πρῶτο πλεονέκτημα ἔχει ὅτι ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ μεταβλητῶν τὸν συντέμνει καί τὸν συμπυκνώνει σέ μικρές ὁμάδες μεταβλητῶν, πού ὡς κοινὸ παρονομαστὴ ἔχουν τήν ἀλληλεξάρτηση μεταξύ τῶν μεταβλητῶν μέσα σέ κάθε τέτοια ὁμάδα. Ὅπως τονίζει ὁ Gurr «ὅταν ἔχουμε ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ μετρήσεων γιά μιὰ ἢ περισσοτέρες μεταβλητές καί θέλουμε νά ἐρευνήσουμε τὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ τους ἢ τὶς σχέσεις, ἡ Factor Analysis εἶναι ἡ πῶς κατάλληλη τεχνικὴ, εἴτε πρόκειται γιά διακρατικῆς ἐρευνῆς (σύγκριση διαφόρων χωρῶν) εἴτε γιά ἐρευνα στοιχείων,

39. Arthur S. Banks, *Utilization of Longitudinal Data in Comparative Research* (Χρησιμοποίηση τῶν μακροχρόνιων στοιχείων στή συγκριτικὴ ἐρευνα), (St. Univ. of New York at Binghamton NY, CCRP, 1972).

πού ἀναφέρονται σέ μιὰ μεγάλη χρονικὴ περίοδο».⁴⁰ Ὁ δεύτερος λόγος ἰσχύει ἀκριβῶς γιά τούτη τήν ἐρευνα.

Στὴν περίπτωση τῆς Ἑλλάδας, μέ τήν τεχνικὴ αὐτὴ μπορεῖ κανεῖς νά ξεχωρίσει εὐκόλα ὁμάδες μεταβλητῶν καί νά τὶς θεωρήσει σὰ φαινόμενα, τὰ ὁποῖα μέσα στήν ἐξεταζόμενη χρονικὴ περίοδο ὑπῆρξαν καταλυτικὰ ἢ ὄχι στήν ἀναπτυξιακὴ τῆς πορεία.

β) Ἡ δευτέρη τεχνικὴ, κατάλληλη γιά τήν ἐξέταση πολυμεταβλητῶν σχέσεων, εἶναι ἡ Multiple Regression Analysis (πολλαπλὴ παλινδρόμηση), ἡ ὁποία βοηθεῖ νά ξεχωρίσουμε τὶς ἰσχυρότερες δυαδικές σχέσεις, διαδοχικὰ (ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες πρὸς τὶς μικρότερες), ἀλλάζοντας ἢ ὄχι κάθε φορά τήν ἐξαρτημένη μεταβλητὴ.

Καί οἱ δύο παραπάνω τεχνικῆς μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν ἐπίσης γιά τὴν ἐπαλήθευση διαφόρων ὑποθέσεων.⁴¹ Ὁ σκοπὸς τῆς ἀνάλυσης μέ τὶς δύο αὐτὲς τεχνικῆς εἶναι νά γίνει κάπως κατανοητὴ ἡ ἐσωτερικὴ δομὴ μιᾶς μακροχρόνιας σειρᾶς στατιστικῶν στοιχείων, πού ἀναφέρονται σέ μεγάλο ἀριθμὸ μεταβλητῶν. Τοῦτο θὰ ἐπιτρέπει τὸ σχηματισμὸ γενικότερων προτάσεων γιά τὴ συμπεριφορὰ τοῦ συστήματος μέσα σέ ὀρισμένη περίοδο. Ἡ ἀνάλυση τέτοιων χρονικῶν σειρῶν, πού ἀναφέρεται στὴ μέτρηση κάθε μιᾶς μεταβλητῆς σέ διαφορετικοὺς χρόνους, παρέχει μιὰ βάση γιά νά συμπεράνει ὁ ἐρευνητὴς ἂν ὑπάρχει ἢ δὲν ὑπάρχει ἀλλαγὴ μέ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου καί πρὸς ποιά κατεύθυνση εἶναι ἡ ἀλλαγὴ.

IV. τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐρευνας

A. Correlation Analysis

Παρακάτω ἀναλύονται μερικῆς πρῶτες σχέσεις μεταξύ διαφόρων μεταβλητῶν πού παρουσιάζουν διακύμανση (τετράγωνο τῆς τυπικῆς ἀπόκλισης) ἀπὸ 25% καί πάνω ($r \geq 50$). (Πίνακας 2).

40. Γιά τὴν ἐπιλογή καί τὴν καταλληλότητα τῆς μεθόδου στήν Πολιτικὴ Ἐπιστήμη, βλ. μεταξύ ἄλλων Ted Robert Gurr, *Politiometrics: An Introduction to Quantitative Macropolitics* (Πολιτιομετρία: Εἰσαγωγή στήν ποσοτικὴ μακροπολιτικὴ), Englewood Cliffs, N.J. Prentice Hall, 1972, σελ. 149-150. Βλ. συνοπτικὴ περιγραφή τῆς τεχνικῆς αὐτῆς καί Μ. Μείμάρη καί Ἡ. Νικολακόπουλου, «Παραγοντικὴ Ἀνάλυση Δεδομένων» στὴν *Ἐπιθεώρηση Κοινωνικῶν Ἑρευνῶν*, τ. 33-34, Μάιος-Δεκέμβριος 1978, σελ. 227-230.

41. Γιά τὴν χρήση τῶν δύο μεθόδων βλ. μεταξύ ἄλλων G. David Garson, *Handbook of Political Science Methods* (Ἐγχειρίδιο μεθόδων στήν πολιτικὴ ἐπιστήμη), Boston Mass: Holbrook Press, Inc. 1971, σελ. 203, καί Stuart H. Rakoff, *Police Expenditures in American Cities: A Time Series Analysis* (Οἱ δαπάνες Ἀστυνομίας στὶς Ἀμερικανικῆς Πόλεις: Μία ἀνάλυση χρονικῶν σειρῶν), State University of New York at Binghamton, NY, 1973), σελ. 6.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. (Correlation Matrix) επιλογή όρισμένων σημαντικών σχέσεων πολιτικών και κοινωνικοοικονομικών μεταβλητών στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1946-1970

1. Σύνθετος δείκτης πολιτικής ανάπτυξης με δείκτη δημοκρατίας	r = 68
» » » » » » άρ. έγγραφών σε σχολ. α' βαθμίδα	r = 53
» » » » » » αναλογία έγγεγραμμένων	
» » » » » » στην α' βαθμίδα σε σχέση με τη β' βαθμίδα	r = 65
2. Δείκτης πολιτικής ανάπτυξης με κυκλοφορία εφημερίδων	r = 60
3. Άμυντικές δαπάνες με αριθμό έγγεγραμμένων σε σχολεία β' βαθμίδας	r = 73
» » » » » » α' και β' »	r = 72
» » » » » » Πανεπιστημιακού επιπέδου Σχολές	r = 84
» » » » » » όλες τις βαθμίδες	r = 79
» » » » » » τηλεγραφημάτων κατά κεφαλή	r = 52
» » » » » » ραδιοφώνων κατά κεφαλή	r = 72
» » » » » » τηλεφώνων » »	r = 83
» » » » » » με ταχυδρομική αλληλογραφία κατά κεφαλή	r = 71
» » » » » » με παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας κατά κεφαλή	r = 86
» » » » » » χάλυβα » »	r = 77
» » » » » » τσιμέντου » »	r = 87
» » » » » » με αριθμό έπιβατηγών αυτοκινήτων » »	r = 86
» » » » » » φορτηγών » »	r = 86
» » » » » » με μήκος σιδηροδρομικού δικτύου » »	r = 58
4. Δολοφονίες με ταραχές	r = 51
5. Γενικές άπεργίες με κυβερνητικές αλλαγές (Υπουργικών Συμβουλίων)	r = 58
6. Κυβερνητικές κρίσεις με αλλαγές στην Έκτελεστική έξουσία	r = 58
7. Άνταρτοπόλεμος με άπασχόληση εργατικού δυναμικού στη βιομηχανία	r = 51

Τά βασικά χαρακτηριστικά του Correlation Matrix είναι τά ακόλουθα:

1. 'Ο «σύνθετος δείκτης» του Banks με τό «δείκτη πολιτικής ανάπτυξης» έχουν βαθμό συσχέτισης $r = 68$, δηλαδή 46% διακύμανση. Θά περίμενε κανείς νά υπάρχει μεγαλύτερη σχέση μεταξύ τους. Μιά και τούτο δέν συμβαίνει, ο λόγος μπορεί νά είναι ότι οι δύο δείκτες δέν μετρούν κατ' άρχήν τά ίδια φαινόμενα. 'Ο πρώτος μετράει μάλλον τά χαρακτηριστικά άποτελεσματικής πολιτικής διαδικασίας, ενώ ο δεύτερος τό βαθμό πολιτικής δημοκρατίας.

Με μία πρώτη θεώρηση ή θετική αυτή σχέση μπορεί νά σημαίνει πώς όσο μεγαλύτερος είναι ο βαθμός δημοκρατίας σε μία χώρα τόσο πιο άποτελεσματικά λειτουργούν οι πολιτικοί θεσμοί, ή ότι όσο πιο δημοκρατικά οργανωμένο είναι ένα σύστημα τόσο πιο άποδοτικός είναι οι πολιτικές του διαδικασίες. 'Η σχέση αυτή έπιβεβαιώνει ή θέση των Fogelman και Flanigan, πού αναφέρθηκε σε προηγούμενη σελίδα.

'Η μεταξύ τους διαφορά προκύπτει από τις σχέσεις πού εμφανίζουν με άλλες μεταβλητές. 'Ετσι, ενώ ο δείκτης του Banks δείχνει έναν αξιόλογο βαθμό συσχέτισης με την εκπαίδευση ($r = 53$), με τόν αριθμό έγγεγραμμένων στην πρώτη σχολική βαθμίδα ($r = 65$), και με την αναλογία της πρώτης προς τη

μεσαία βαθμίδα ($r = 65$), ο δείκτης πολιτικής ανάπτυξης είναι πιο ευαίσθητος όσον άφορά τις έπικοινωνίες, δεδομένου ότι παρουσιάζει μία σημαντική σχέση ($r = 60$) με την κυκλοφορία εφημερίδων κατά κεφαλή, δηλαδή διακύμανση 36%.

2. 'Όλοι οι δείκτες έσωτερικών συγκρούσεων (Domestic Conflict) έχουν χαμηλό δείκτη συσχέτισης με οιάδήποτε άλλη μεταβλητή στό Matrix ($r \leq 50$).

Όυτε ο «δείκτης πολιτικής ανάπτυξης» πού δόθηκε στην άρχή ούτε ο «σύνθετος δείκτης» του Banks παρουσιάζουν οποιάδήποτε σημαντική σχέση με μεταβλητές, πού εκφράζουν πολιτική αστάθεια. Με την αστάθεια δέν έχουν σημαντική συσχέτιση ούτε ή άμυντική προπαρασκευή ούτε ή μεταβλητή του χρόνου. 'Από τις δηλωτικές της πολιτικής αστάθειας μεταβλητές εξαίρεση παρουσιάζουν οι κυβερνητικές κρίσεις, με τόν αριθμό τών μεγάλων κυβερνητικών αλλαγών και τών αλλαγών στην Έκτελεστική (άποτελεσματική) έξουσία, οι όποιες έχουν $r = 58$ δηλαδή έναν διακύμανση γύρω στό 33%. 'Επίσης ο άνταρτοπόλεμος δείχνει μία συσχέτιση με την άνοδο του βιομηχανικού προλεταριάτου $r = 51$, δηλαδή διακύμανση γύρω στό 26%.

3. Οι δείκτες της άμυντικής στρατιωτικής προσπάθειας παρουσιάζουν μερικές σπουδαίες συσχέτισεις. 'Ετσι, οι δαπάνες γιά την έθνική άμυνα εμφανίζουν άρκετά σημαντικές θετικές συσχέτισεις:

α) με τούς δείκτες της άστικοποίησης,

β) με όλους σχεδόν τούς δείκτες εκπαίδευσης όπως: έγγραφές στη Μέση Έκπαίδευση ($r=73$) (έξηγομένη διακύμανση 52%), έγγραφές στις Άνώτατες Σχολές ($r=84$) (διακύμανση 69%) και με το σύνολο των έγγραφων ($r=79$) (διακύμανση 62%),

γ) με πολλούς δείκτες των επικοινωνιών, όπως με τον αριθμό των τηλεγραφημάτων ($r=52$), την ταχυδρομική αλληλογραφία ($r=71$), τον αριθμό των ραδιοφώνων ($r=72$) και τηλεφώνων ($r=83$),

δ) με τούς δείκτες έκβιομηχάνισης, όπως την παραγωγή χάλυβα ($r=77$), παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας ($r=86$), παραγωγή τσιμέντου ($r=87$) καθώς και

ε) με τούς δείκτες μεταφορών, όπως τον αριθμό επιβατηγών αυτοκινήτων ($r=86$), εμπορικών αυτοκινήτων ($r=86$).

Αν και οι άμυντικές δαπάνες της χώρας παρουσιάζουν τόσο μεγάλη συσχέτιση με τις κοινωνικοοικονομικές μεταβλητές, κυρίως όταν αυτές εκφράζονται σε ποσοστιαία αναλογία και σε σχέση προς τον τομέα των δημοσίων δαπανών, όμως με όλες τις άλλες μεταβλητές βρίσκονται σε άρνητική σχέση.

Οι παραπάνω θετικές συσχετίσεις μπορεί να υποδηλώνουν ότι οι έθνικες άμυντικές δαπάνες στην εξεταζόμενη περίοδο αδήθησαν όχι μόνο σαν ένα κονδύλι του προϋπολογισμού μαζί με την αύξηση των δαπανών σε άλλους τομείς των έθνικων λογαριασμών, άλλ' ότι επίσης αδήθησαν και σαν ποσοστιαία αναλογία των συνολικών δημοσίων δαπανών. Η αύξησή τους αυτή μπορεί να συγκριθεί μόνο με τον αριθμό έγγραφων στην πρώτη βαθμίδα Έκπαίδευσης.

Επίσης τό μέγεθος των Ένόπλων Δυνάμεων, τόσο σε άπόλυτους άριθμούς, όσο και σε αναλογία προς τό συνολικό πληθυσμό της χώρας, εμφανίζει, και στις δύο περιπτώσεις, μεγάλο βαθμό συσχέτισης με μεταβλητές, πού άναφέρθηκαν προηγουμένα (για τήν πρώτη περίπτωση), ειδικότερα, όμως, περισσότερο με τις δημογραφικές μεταβλητές.

Εξέχωρα από τις συσχετίσεις πού έκθέσαμε στον παραπάνω Πίνακα 2, δηλαδή: 1) της έσωτερικής σύγκρουσης με τήν άναταραχή, 2) της πολιτικής με τή δημοκρατική άνάπτυξη και 3) της άμυντικής προσπάθειας με πολλές μεταβλητές, οι όποιες επίτηδες άπομονώθηκαν για να εξετασθούν εδώ οι άλληλεξαρτήσεις τους με τις κοινωνικοοικονομικές μεταβλητές—οι υπόλοιπες μεταβλητές άναφέρονται σχεδόν όλες στην κοινωνική και οικονομική άνάπτυξη. Χωρίς να τις ξεχωρίσουμε μία μία, εκείνο, πού ίσως προκύπτει άπ' τό Correlation Matrix, είναι ότι εμφανίζονται μεγάλο βαθμό συσχέτισης άπ' ένος μεταξύ τους και άπ' έτέρου με τις μεταβλητές του χρόνου. Τουτό φανερώνει, ίσως, ότι ό «χρόνος» έξηγει ένα μεγάλο μέρος της εξέλιξης στις περισσότερες από τις μεταβλητές αυτές.

B. Factor Analysis

Ό Πίνακας 3 δείχνει ότι ή παραγοντική άνάλυση πέτυχε να δώσει δύο συντελεστές ή δύο ομάδες άλληλεξαρτημένων μεταβλητών. Η στατιστική διακύμανση (τά τετράγωνα τυπικής άπόκλισης) των μεταβλητών στην πρώτη ομάδα άνέρχεται σε 60%, ενώ ή διακύμανση στη δεύτερη ομάδα είναι μόνο 11%.

Πρίν γίνει προσπάθεια έρμηνείας των όσων ή άνάλυση των συντελεστών πέτυχε, θά μπορούσε κανείς να άναφέρει έπιγραμματικά σαν γενικά χαρακτηριστικά στον Πίνακα 3 τά άκόλουθα:

α) όλες οι κοινωνικοοικονομικές μεταβλητές φορτίζονται σε μεγάλο βαθμό και οι περισσότερες άπ' αυτές φορτίζονται στην πρώτη ομάδα,

β) παρ' όλα αυτά μεταβλητές, όπως ή ταχυδρομική αλληλογραφία (κατά κεφαλή), τό ποσοστό άπασχόλησης στον τριτογενή τομέα και τό μέγεθος των Ένόπλων Δυνάμεων, τόσο σε άπόλυτους άριθμούς όσο και σε αναλογία προς τον πληθυσμό, φορτίζονται και στις δύο ομάδες (άνήκουν δηλαδή σε δύο συντελεστές), πράγμα πού κάνει δύσκολη ή διφορούμενη τήν έρμηνεία τους.

γ) οι πολιτικές μεταβλητές της έσωτερικής άναταραχής και κυβερνητικής άστάθειας δέν φορτίζονται σε καμιά ομάδα με βαθμό συσχέτισης,

δ) ενώ ό «σύνθετος δείκτης» του Banks φορτίζεται άρνητικά - 82 στον πρώτο συντελεστή (ομάδα), ό δείκτης πολιτικής άνάπτυξης και τό μέγεθος του Έπουργικού Συμβουλίου φορτίζονται στο δεύτερο συντελεστή, ό πρώτος με $r=82$ και ό δεύτερος με $r=64$.

V. έρμηνεία των άποτελεσμάτων

1. Βασικά, έφ' όσον, σύμφωνα με τήν υπόθεσή μας, όλες οι συστηματικές μεταβλητές άλληλοσχετίζονται, θάπρεπε με τήν άνάλυση των άμυντικών συντελεστών παραγόντων ένας μονάχα συντελεστής (δηλαδή μία ομάδα συσχετιζόμενων μεταβλητών) να περικλείει όλες τις μεταβλητές.

Ενώ όμως όλες σχεδόν οι κοινωνικοοικονομικές μεταβλητές έμφορτίζονται στην πρώτη ομάδα με μεγάλας βαθμούς συσχέτισης μεταξύ τους ($r > 50$), ή πλειοψηφία των πολιτικών μεταβλητών δέν φορτίζεται σημαντικά σε καμιά άπ' τις δύο ομάδες, εκτός από τό «δείκτη πολιτικής άνάπτυξης» πού φορτίζεται στη δεύτερη ομάδα και τό «σύνθετο δείκτη της πολιτικής άνάπτυξης» πού Banks πού φορτίζεται άρνητικά στην πρώτη ομάδα.

Στὴν πρώτη, λοιπόν, ομάδα περικλείονται μεταβλητές-δείκτες κοινωνικοοικονομικῆς ἀνάπτυξης, ὅπως ἡ παραγωγή ἐνέργειας ($r=97$), τὸ ἔθνικο κατά κεφαλή εισόδημα ($r=97$), τὸ ἀκαθάριστο ἐγχώριο προϊόν ($r=98$), ἡ κατανάλωση ἐνέργειας ($r=98$), ἡ πυκνότητα τῶν πληθυσμῶ ($r=93$), τὸ ποσοστὸ τῶν ἀπασχολουμένων στὴ βιομηχανία ($r=89$), τὸ ποσοστὸ ἐγγραμμάτων ($r=93$), ὅλοι οἱ δείκτες τῆς ἀστικοποίησης, ὅλοι, σχεδόν, οἱ δείκτες τῆς ἐκπαίδευσης, τῶν μεταφορῶν (ἐκτός ἀπὸ τὸ μήκος τοῦ σιδηροδρομικοῦ δικτύου), καὶ τῶν ἐπικοινωνιῶν (ἐκτός ἀπὸ τὴν κυκλοφορία ἐφημερίδων ἀνὰ κάτοικο).

Ἄπ' ὅλες αὐτές τίς μεταβλητές, τὸ ποσοστὸ τῶν ἀπασχολουμένων στὸν τριτογενῆ τομέα ($r=62$), καθὼς ἐπίσης ἡ ἀναλογία τῶν ἐγγεγραμμένων στὴ στοιχειώδη ἐκπαίδευση σὲ σύγκριση μὲ τὸ συνολικὸ ἀριθμὸ ἐγγραφῶν μαζί στὴν πρώτη καὶ δευτέρα βαθμίδα ($r=-89$), οἱ ἀμυντικὲς δαπάνες σὲ σχέση μὲ τίς δημόσιες δαπάνες ($r=-69$) καὶ οἱ ἐγγραφές στὴ Στοιχειώδη Ἐκπαίδευση ($r=-64$) ἐμφανίζουν ἀρνητικὴ συσχέτιση στὸν πρῶτο συντελεστή.

Τοῦτο, βέβαια, δὲν ἐμποδίζει νὰ δοῦμε ὅλες τίς παραπάνω κοινωνικοοικονομικὲς μεταβλητές μαζί σὰν ἓνα σύνολο ἀλληλοσυνδεόμενων διαδικασιῶν ἢ φάσεων ἀνάπτυξης σὲ ὅλους τοὺς κοινωνικοοικονομικοὺς τομεῖς, ποὺ περικλείονται ἐδῶ. Ἔτσι φθάνουμε στὸν ὄρισμό τῆς «κοινωνικῆς κινητοποίησης», ποὺ ἔδωσε ὁ Deutsch.⁴³

Τὸ σπουδαιότερο ὅμως χαρακτηριστικὸ ποὺ συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν ἀρχικὴ μὲ ὑπόθεση εἶναι ἡ ἀρνητικὴ συσχέτιση (-82), ποὺ ἐμφανίζει ὁ σύνθετος δείκτης πολιτικῆς ἀνάπτυξης τοῦ Banks σὲ σχέση μὲ τὴν κοινωνικὴν κινητοποίηση ποὺ περιγράψαμε. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ πολιτικὴ ἀνάπτυξη δὲν συμβαδίζει ἐδῶ μὲ τὴν κοινωνικὴ καὶ οικονομικὴ ἀνάπτυξη. Ἡ ἀντίθεση αὐτὴ, δηλαδή ἡ ἀντίθεση μεταξὺ πολιτικῆς ἀνάπτυξης καὶ κοινωνικοοικονομικῆς ἀνάπτυξης, θὰ μπορούσε νὰ πεί κανεὶς ὅτι εἶναι ἓνα σημαντικὸ φαινόμενο στὴ μεταπολεμικὴ περίοδο, ποὺ ἐξετάζουμε.

Μὲ βάση τὴ διεθνή ἔρευνα πάνω στὸ θέμα θὰ ἦταν σκόπιμο νὰ ἐπιχειρηθεῖ μιά πρώτη ἐξήγηση τοῦ φαινομένου αὐτοῦ στὴν Ἑλλάδα.

Εἶναι γεγονός ὅτι ἀπὸ τὸν πόλεμο καὶ ὕστερα ἡ Ἑλλάδα ἄρχισε μιά τεράστια προσπάθεια ἀνάπτυξης σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς. Ἄρχισε ἔτσι μιά πορεία

κοινωνικοοικονομικῆς ἀνάπτυξης (Σχέδιο Μάρσαλλ κτλ.), ποὺ βασικά σκόπευε σὲ μιά συγκρατημένη καὶ βαθμιαία ἀνοδο τῶν διαφορῶν κοινωνικοοικονομικῶν μεγεθῶν.

Ὅσοδήποτε ὅμως προγραμματισμένη ἢ ἐλεγχόμενη κι ἂν ἦταν δὲν ἐπρόκειτο νὰ μείνει χωρὶς ἐπιπτώσεις ἐπάνω στὸ βαθύτερο (κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ) μετασχηματισμὸ τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας. Διότι ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι ἡ κοινωνικὴ κινητοποίηση σὲ ἀναπτυσσόμενες χώρες ποὺ ἔχουν ἀδύνατους πολιτικῶς θεσμοὺς καὶ ἀσταθεῖς κυβερνήσεις—χαρακτηριστικά ποὺ δὲν ἀμφισβητοῦνται γιὰ τὴν Ἑλλάδα—ἀποτελεῖ δίκοπο μαχαίρι.

Γιὰ τοὺς σταθεροὺς τῆς σταθερότητας ἢ κοινωνικῆς κινητοποίησης σημαίνει λίγο πολὺ κοινωνικὴ ἀφύπνιση τῶν μαζῶν, σημαίνει περισσότερες εὐκαιρίες ἢ καὶ ἐλευθερία γιὰ οικονομικὴ καὶ κοινωνικὴ δράση, περισσότερες εὐκαιρίες καὶ πρόκληση γιὰ μόρφωση, μεγαλύτερη γεωγραφικὴ κινητικότητα, πληθυσμιακὴ συρροὴ πρὸς τίς πόλεις (ἀστυφιλία), πλατύτερη ἐνημέρωση κτλ.⁴⁴ Ὅλα αὐτὰ δημιουργοῦν «εἰσορές» πρὸς τὸ σύστημα ὑπὸ μορφή αἰτημάτων, προβλημάτων γιὰ ἐπίλυση (π.χ. προβλήματα ἐργασίας, μισθῶν, κοινωνικῆς ἀσφάλισης, πρόβλημα στέγασης στὶς πόλεις, πρόβλημα σχολείων, νοσοκομείων, συγκοινωνιῶν κτλ.).

Ὅποια κυβέρνηση κι ἂν εἶναι στὴν ἐξουσία θὰ πρέπει κάπως νὰ καταπιαστῆ μ' αὐτὰ καὶ ὀφείλει νὰ τὰ ἀντιμετωπίσει παίρνοντας ἀποφάσεις, χαράζοντας πολιτικὴ. Ἐδῶ βέβαια ἀναπόσπαστο κρίσιμα προβλήματα ἐπιλογῶν, συμμετοχῆς στὴ λήψη ἀποφάσεων, ὑποστήριξης, κατανομῆς βαρῶν, ἐφαρμογῆς τῶν ἀποφασισθέντων κτλ., δηλαδή «ἐκροές» ἀπ' τὸ σύστημα. Στὴ διαδικασία αὐτὴ τῶν «εἰσορῶν» (inputs) καὶ «ἐκροῶν» (outputs) σημαντικὸ ρόλο παίζουν τὰ κανάλια μέσα ἀπ' τὰ ὁποῖα ἐξωτερικεύονται. Τὰ πολιτικὰ κόμματα λ.χ. παίρνουν τὰ αἰτήματα τῶν διαφορῶν ομάδων συμπερόντων ἢ τάξεων καὶ τὰ πολιτικοποιοῦν εἴτε ἐνωματώνοντας αὐτὰ στὰ ἐκλογικὰ τοὺς προγράμματα εἴτε καλῶντας τὴν κυβέρνηση νὰ τὰ ικανοποιήσει, συνεργαζόμενα ἢ ὄχι μ' αὐτὴ. Ἄπ' τὸ ἄλλο μέρος οἱ διάφορες ομάδες πίεσης (π.χ. συνδικαλιστικὲς ὀργανώσεις), ἀνάλογα μὲ τὸ βαθμὸ συνοχῆς τους ἀλλὰ καὶ τῆς διαπραγματευτικῆς τους δύναμης (ἀπεργία κτλ.), ζητοῦν τὴν ἐπίλυση αἰτημάτων ἀπὸ τὴν κυβέρνηση.

Τόσο ἡ ὀργάνωση τῶν ομάδων πίεσης ὅσο καὶ τῶν πολιτικῶν κομμάτων εἶναι θεμελιώδη κανάλια, ποὺ βοηθοῦν στὴν κατάλληλη-ὀμαλὴ ἐπαπαιροφώδηση (Feedback) τοῦ συστήματος. Στὶς ὑπανάπτυκτες χώρες κατὰ κανόνα αὐτὰ τὰ δύο ἢ λείπουν ἐντελῶς ἢ δὲν λειτουργοῦν ἀποτελεσματικά. Διότι τε-

43. Ὁ Karl Deutsch θεωρεῖ ὅτι ὁ κοινωνικοοικονομικὸς ἐκσυγχρονισμὸς μιάς χώρας προκαλεῖ ὀρισμένες ἀλυσαστές ἀλλαγές σὲ διάφορους τομεῖς τῆς κοινωνικῆς, οικονομικῆς καὶ πολιτικῆς ζωῆς τοῦ πληθυσμοῦ μιάς χώρας. Τὸ σύνολο αὐτῶν ἀλλαγῶν τὸ ἀποκαλεῖ «κοινωνικὴν κινητοποίηση» (Social Mobilization). Ἡ κοινωνικὴ κινητοποίηση, ἐνῶ στὴν ἀρχὴ παρουσιάζεται σὰν συνέπεια τοῦ ἐκμοντερνισμοῦ μιάς χώρας, στὴ συνέχεια ἀποτελεῖ μίαν αὐτόνομη διαδικασία ἀνάπτυξης ποὺ ἐπηρεάζει καὶ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν πολιτικὴν ἀνάπτυξη. Βλ. Karl W. Deutsch, «Social Mobilization and Political Development», περ. *APSR*, τόμ. IV, Σεπτέμβρ. 1951, σελ. 469-470 καὶ 493-495.

44. Jason L. Finkle καὶ Richard A. Gable, *Political Development and Social Change* (Πολιτικὴ ἀνάπτυξη καὶ κοινωνικὴ ἀλλαγή), (John Wiley and Sons, Inc. 1971), σελ. 431-435.

τορες χώρες στην πλειοψηφία τους έχουν μία ολιγαρχική και σε προσωπική ή άρχηγική βάση στριζόμενη οργάνωση των κομμάτων, ενώ ο συνδικαλισμός είναι ανύπαρκτος ή κατευθυνόμενος. Έτσι, τα λαϊκά αιτήματα ή πνίγονται στην πηγή τους ή ή εξωτερικεύονται τους παίρνει πεζοδρομακί μορφή, που καταλήγει σε πράξεις βίαιες κτλ. Στην εξέλιξη αυτή συμβάλλει άποφασιστικά και ή έλλειψη ή διατρέβλωση της πληροφορίας.

Θά πρέπει έδω νά λάβει κανείς ύπ' όψη ότι οί κυβερνήσεις τών χωρών αυτών έκτός άπ' τήν ολιγαρχική τους μορφή κτλ. δέν παύουν νά σεροτύνται και τούς άναγκαίους πόρους, πού θά τους έδιναν μεγαλύτερη δυνατότητα νά ίκανοποιήσουν όρισμένα αιτήματα ή μερικά άπ' αυτά κάπως πληρότερα. Γι' αυτό οί χώρες αυτές, έφ' όσον δέν αζάνουν τήν παραγωγικότητα της έργασίας ή γενικά τούς παραγωγικούς τους πόρους, μοιάζουν νά κινούνται μέσα σ' ένα φαύλο κύκλο.⁴⁵

Γιά νά μίν υπάρξουν πολιτικές λύσεις, συνήθως βίαιες ή άντιδημοκρατικές, πού ένδέχεται τό σύστημα νά προοθήσει σε δεδομένη στιγμή γιά τήν άντιμετώπιση κρίσιμων καταστάσεων, έρχονται άλλες έπιλογές, όπως ή έξωτερική άμυντική ή οικονομική βοήθεια, ό έξωτερικός δανεισμός κτλ. γιά νά άνακουφίσουν τό σύστημα άπό πιεστικές καταστάσεις. Άλλο βέβαια είναι τό θέμα τών μακροχρόνιων έπιδράσεων τών έπιλογών αυτών στην πολιτική ή και τήν οικονομική εξέλιξη της χώρας.

Άπό τό παραπάνω θά μπορούσε νά συμπεράνει κανείς γενικεύοντας, ότι γιά τούς θιαστές της πολιτικής σταθερότητας ή έντονη κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη («Social Mobilization») είναι μία δοκιμασία γιά τό πολιτικό σύστημα τών άναπτυσσόμενων χωρών. Διότι δέν υπάρχουν οί κατάλληλες δομές (κόμματα όργανωμένα, συνεταιρισμοί, όμάδες πίεσης) πού θά μπορούσαν άποτελεσματικά νά έξωτερικεύουν και νά έπιτύχουν ίκανοποιητική έπίλυση τών αίτημάτων, πού θέτουν οί διάφορες κοινωνικές όμάδες. Έτσι ή «κοινωνική κινητοποίηση» γίνεται τουλάχιστον βραχυχρόνια δυσλειτουργική (disfunctional) γιά τό πολιτικό σύστημα, τό όποιο έξ αίτιας τους εισέρχεται σε μία κρίσιμη φάση. Οί Welch και Smith θεωρούν ότι ή πολιτική άστάθεια άντανακλά μία άνισορροπία μεταξύ της κοινωνικοοικονομικής άλλαγής, πού δημιουργεί προβλήματα νέας κατευθυντήριας πολιτικής, και της άνάγκης νέων έπιλογών, π.χ. πολιτικής θεσμο-

ποίησης, δηλαδή της ανάπτυξης ίκανών πολιτικών όργανισμών και θεσμών μέσα άπ' τούς όποιους τά δημιουργούμενα άπό τήν προηγούμενη κατάσταση προβλήματα άρχίζουν νά παίρνουν τό δρόμο της έπιλύσεώς τους.⁴⁶

Άλλο είναι τό ζήτημα πού άσχολεϊται μέ ποιο τρόπο θά άντιδράσει τό σύστημα. Πάντως κάποια λύση-έκτόνωση της κρίσης θά υπάρξει πού μπορεί νάναί άκόμη και ή άλλαγή της πολιτικής ήγεσίας. Αυτό βέβαια είναι κάτι, πού θά έξαρτηθεί άπό τή συσχέτιση τών πολιτικών και κοινωνικοοικονομικών όμάδων, τό διεθνές περιβάλλον ή τίς διεθνείς διασυνδέσεις του συστήματος, και γενικά τίς (άντίρροπες) δυνάμεις, πού κυριαρχούν μέσα στό σύστημα σε μία όρισμένη ίστορική στιγμή (περίοδο) και πού έχουν τήν δυνατότητα (Potential) νά δράσουν (στρατός, παράνομες όργανώσεις, κτλ.).

Γιά τόν Huntington, πού μνημονεύσαμε σε προηγούμενη παράγραφο, μία τέτοια «κοινωνική κινητοποίηση» βάζει σε δοκιμασία τήν ίκανότητα τών πολιτικών θεσμών νά άντιμετωπίσουν τίς όλοένα αζανόμενες προσδοκίες γιά καλύτερευση της κοινωνικοοικονομικής στάθμης τών πολιτών. Ό Huntington βλέπει ότι σε μία τέτοια κατάσταση έντονης κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης, οί προσδοκίες τών άτόμων και τά αιτήματά τους αζάνονται δυσανάλογα πός τήν ίκανότητα τών πολιτικών θεσμών νά βρουν τρόπους ίκανοποίησης ή συμβιβαστικών λύσεων γι' αυτά. Έτσι, λόγω μη ίκανοποίησης τών αιτημάτων τους μέσα άπό τά νόμιμα κανάλια, ή άπό έλλειψη έμπιστοσύνης στην άποτελεσματικότητά τους, δέν διστάζουν νά χρησιμοποιούν βίαιους τρόπους έκφρασης, οδηγώντας έτσι τό σύστημα στη λήψη βίαιων άντιμέτρων, μέ συνέπεια ή έπιβολή της τάξης νά γίνεται πάντοτε άπό τους κατ' έξοχή κατέχοντες τά μέσα έπιβολής και καταστολής της βίας (άντιβία), δηλαδή τούς στρατιωτικούς.⁴⁷

Έτσι, σε άναπτυσσόμενες χώρες, μία ταχεία κοινωνική κινητοποίηση προκαλεί τέτοια φόρτιση στό σύστημα πού μπορεί νά οδηγήσει σε βίαιη λύση (συνήθως μία στρατιωτική επέμβαση γιά τήν έκτόνωση της), δηλαδή ούσιαστικά στην παρεμπόδιση της. Τό συμπέρασμα του Huntington, μπορεί νά πεί κανείς, είναι ότι ή κοινωνική κινητοποίηση συμβαδίζει μέ τήν άστάθεια του συστήματος, τά κινήματα και συνήθως τή στρατιωτική επέμβαση.

Άντίθετα μέ τόν Huntington, ό Robert Putnam,⁴⁸

45. Γιά τά προβλήματα πού άντιμετωπίζουν οί χώρες αυτές, βλ. μερικές σχετικές αναλύσεις όπως: Claude E. Welch, *Political Modernization: A Reader in Comparative Political Change* (Belmont Cal.: Wadsworth Publishing Co., 1971), C.E. Black, *The Dynamics of Modernization. A Study in Comparative History* (New York: Harper and Row Publishers, 1966), Dankwart A. Rustow, *A World of Nations: Problems in Modernization* (Washington D.C. The Brookings Institution, 1967), Fred R. Von der Mehden, *Politics of the Developing Nations* (Englewood Cliffs N.Y., Prentice Hall, Inc. 1969).

46. Claude E. Welch και Arthur K. Smith, *Military Role and Rule: Perspectives on Civil Military Relations* (Ό ρόλος και ή διακυβέρνηση τών στρατιωτικών: Προοπτικές στίς σχέσεις στρατιωτικών-πολιτικών). (North Scituate, Massachusetts, Duxbury Press, 1974), σελ. 36-37.

47. Βλ. Welch—Smith, *όπ. παρ.*, σελ. 24-26.

48. Βλ. Robert D. Putnam, «Toward Explaining Military Intervention in Latin American Politics», στό Finkle-Gable, *όπ. παρ.*, σελ. 284-304.

πού μελέτησε τὰ αἷτια τῶν στρατιωτικῶν ἐπεμβάσεων στίς χώρες τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς, συσχέτισε ἐμπειρικά πέντε δείκτες κοινωνικοοικονομικῆς ἀνάπτυξης καί κοινωνικῆς κινητοποίησης: τήν ἀστικοποίηση, τή μόρφωση, τήν κυκλοφορία ἐφημερίδων καί τόν ἀριθμό ραδιοφῶνων (ἐπικοινωνίες) μέ τήν ἔνταση τῆς στρατιωτικῆς ἐπιρροῆς στήν πολιτική τῶν χωρῶν αὐτῶν καί διαπίστωσε ὅτι ἡ μεταξύ τῶν δύο σχέση εἶναι ἀρνητική (- 53).

Τό συμπέρασμα ἐπομένως τοῦ Putnam εἶναι ἀκριβῶς τό ἀντίθετο, ὅτι δηλαδή, ὅσο αὐξάνει ἡ κοινωνική κινητοποίηση μιᾶς χώρας τόσο λιγότερες πιθανότητες ὑπάρχουν γιά μιᾶ στρατιωτική ἐπέμβαση. Ὁ Putnam βλέπει τήν ἐπιρροή τῶν στρατιωτικῶν νά μεγαλώνει ὅταν ἡ κοινωνικοοικονομική κατάσταση μιᾶς χώρας χειροτερεύει. Διότι τότε ἡ κατάσταση στενότητας, πού δημιουργεῖται, προκαλεῖ τίς ἐκδηλώσεις βίας. Θά μπορούσε νά παρατηρήσει κανεῖς ἐδῶ, ὅτι ἡ ἀρνητική ἠθετική ἐπίδραση τῆς κοινωνικῆς κινητοποίησης γιά μιᾶ ἐνδεχόμενη στρατιωτική ἐπέμβαση ἐξαρτάται πιθανόν καί ἀπό τή διακύμανση πρός τά κάτω ἢ πρός τά πάνω ἐνός Optimum σημείου ἡ καί ἀπό τό ρυθμό πού ἀκολουθεῖ ἡ παραπάνω κοινωνικοοικονομική πορεία. Τέλος θά μπορούσε νά πει κανεῖς ὅτι καί τὰ δύο ἐπιχειρήματα ἔχουν ἀποδειχθεῖ στήν πράξη σωστά.

Ἄν καί δέν ἔχει θέση ἐδῶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς θεωρίας τῶν στρατιωτικῶν ἐπεμβάσεων, σκόπιμο θά ἦταν, ἴσως, νά λεχθεῖ ὅτι τόσον στίς Λατινοαμερικάνικες χώρες ὅσο καί σ' ἄλλες περιοχές τῆς ὑψηλῆς, (χώρες τοῦ τρίτου κόσμου), ὅπου ἐκδηλώνονται συχνότερα τὰ στρατιωτικά πρακτικῶματα, οἱ ἐπεμβάσεις τῶν στρατιωτικῶν δέν μπορούν νά ἐξηγηθοῦν μέ μόνη τή θεωρία τῆς κοινωνικῆς κινητοποίησης.

Ἐναντίας, βρίσκει ἀπίληξη μιᾶ ἄλλη θεωρία, ἡ θεωρία «τῆς ἐξωτερικῆς καταστολῆς τῶν κοινωνικῶν συγκρούσεων μιᾶς χώρας», γιά τή διατήρηση λ.χ. τῆς «Pax Americana». ⁴⁹ Ἐτσι, ἄν ἤθελε κανεῖς νά ἐρμηνεύσει τό πρακτικὸτητα καί τή δικτατορία τοῦ 1967, θά πατοῦσε ἴσως σέ στερεότερη βάση, ἄν, μαζί μέ τή θεωρία τῆς κοινωνικῆς κινητοποίησης—καί τίς ἄλλες θεωρίες τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης πού ἐνδεχόμενα θά εἶχαν ἐφαρμογή—μπορούσε νά ἐξοικονομοῖει ἐμπειρικά στοιχεῖα τέτοια, πού νά τού ἐπιτρέψουν μιᾶ πρώτη θεώρηση μέ βάση καί τή θεωρία τῆς «ἐξωτερικῆς καταστολῆς» κτλ.

2. Σέ ἀντίθεση μέ τόν πρῶτο συντελεστή, δηλαδή τήν ομάδα μεταβλητῶν πού ἐκφράζει καθαρά μιᾶ ἀντίθεση μεταξύ πολιτικῆς καί κοινωνικοοικονομικῆς ἀνάπτυξης (ἀρνητική σχέση), ὁ δεύτερος συν-

τελεστής ἐμφανίζεται λίγο ἀσαφῆς, γιάτι μερικῆς ἀπ' τίς μεταβλητές του περιλαμβάνονται καί στόν πρῶτο συντελεστή, ὅπως τό ποσοστό τῶν ἀπασχολουμένων στόν τριτογενή τομέα (- 74), ἡ μεταβλητή τοῦ μεγέθους τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων σέ σχέση πρός τόν πληθυσμό (63), ἡ ἴδια μεταβλητή ὅταν δίνεται σέ ἀπόλυτους ἀριθμούς (56) καί ἡ ταχυδρομική κίνηση (56). Γιά τό λόγο αὐτό χρειάζεται κάποια ἐπιφύλαξη ὅσον ἀφορᾶ τήν ἐρμηνεῖα πού ἀκολουθεῖ.

Τό πιό χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι ὁ δεύτερος δείκτης πολιτικῆς ἀνάπτυξης, πού χρησιμοποιήθηκε, φορτίζεται κατά κύριο λόγο ἐδῶ ($r = 82$) καί φαίνεται νά συμβαδίζει μέ σημαντικές μεταβλητές, ὅπως τό ποσοστό τῶν ἀπασχολουμένων στή γεωργία, τοὺς δείκτες ἐπικοινωνιῶν, δηλαδή ταχυδρομική κίνηση καί κυκλοφορία ἐφημερίδων, καί τό μέγεθος τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων. Δεδομένου ὅτι ὁ δείκτης αὐτός, ὅπως παραδεχθήκαμε, μετράει τό βαθμό πολιτικῆς δημοκρατίας, ἡ θετική συσχέτιση μπορεῖ νά ἐρμηνευθεῖ σάν μιᾶ τάση, πού ὅσο αὐξάνονται οἱ ἐπικοινωνίες (οἱ ὁποῖες προκαλοῦν μεγαλύτερη ἐνημέρωση καί κατ' ἐπέκταση μεγαλύτερη ροπή συμμετοχῆς στό σύστημα) τόσο καί πιό πολὺ δυναμώνουν οἱ δημοκρατικοί θεσμοί.

Πιό περίπλοκη ὁμοῦ φαίνεται ἡ θετική σχέση, τόσο μέ τό ποσοστό ἀπασχολουμένων στή γεωργία ὅσο καί μέ τό μέγεθος τοῦ στρατοῦ. Μιά ἐρμηνεῖα, πού θά μπορούσε νά δοθεῖ, εἶναι ὅτι καί οἱ δύο αὐτές μεταβλητές βασικά ἐκφράζουν τάσεις «σταθερότητας» ἢ «σταθεροποίησης» μέσα στόν σύστημα. Ἡ πρώτη ἴσως συμβάλλει στή σταθερότητα περιορίζοντάς τόν ἀριθμό ἐκείνων πού ἀπασχολοῦνται στή βιομηχανία καί τόν τριτογενή τομέα, ἀπ' ὅπου συνήθως, θάλεγε κανεῖς, μπορεῖ νά πηγάσουν δυνάμεις ἀποσταθεροποίησης γιά τό σύστημα σέ περιόδους ἐντονῆς κοινωνικῆς κινητοποίησης ἢ περιόδους κρίσης. Τοῦτο γίνεται ἐμφανεστερο ἄν συσχετισθεῖ μέ τό ποσοστό βιομηχανικῆς ἀπασχόλησης, πού στό δεύτερο συντελεστή ἔχει ἀρνητική σχέση (- 39), ἐνῶ ἡ τριτογενῆς ἀπασχόληση σάν πιό εὐαίσθητη στίς κοινωνικῆς ἀλλαγές εἶναι ἀκόμα πιό καταλυτική γιά τή σταθεροποίηση, ἀφοῦ ἡ ἀρνητική σχέση τῆς θνήει στό (- 74). Ἐξ ἄλλου ὁ στρατός, σάν φυλάκας τοῦ «νόμου καί τῆς τάξης», μπορεῖ νά θεωρηθεῖ σάν δεδηλωμένος ἐκφραστής τῆς σταθερότητας στό σύστημα.

Ἡ παραπάνω ἐρμηνεῖα μέ βασική ἰδέα τή σταθερότητα μπορεῖ νά στηριχθεῖ στό γεγονός ὅτι ὄλοι οἱ δείκτες πολιτικῆς ἀσάθειας φορτίζονται ἀρνητικά, ὅπως οἱ δολοφονίες (- 37), ὁ δείκτης ἀπεργιῶν (- 33), οἱ κυβερνητικῆς κρίσεις (- 16), οἱ ἐκκαθαρίσεις (- 35), οἱ ταραχές (- 37), οἱ ἐπαναστάσεις (- 46), οἱ ἀντικυβερνητικῆς διαδηλώσεις (- 12), οἱ μεγάλες κυβερνητικῆς ἀλλαγές (- 45), ὁ ἀνταρτοπόλεμος (- 29) κ.ἄ. Μαζί στόν ἴδιο συντελεστή

49. Βλ. τό συλλογικὸ ἔργο τῶν Seymour Martin Lipset καί Aldo Salari eds, *Elites in Latin America* (New York: Oxford University Press 1967), π.χ. Irving Louis Horowitz, «The Military Elites» (οἱ στρατιωτικῆς ἔλιτ), σελ. 173-181.

συμβαδίζει άρνητικά επίσης μόνο τό ποσοστό τών άπασχολουμένων στη βιομηχανία (-39) και στόν τριτογενή τομέα (-74).

Άπ' τό άλλο μέρος ή χαμηλή φόρτιση γενικά τών δεικτών τής αστάθειας και στούς δύο συντελεστές ($r < 50$) μπορεί νά έρμηνευθεί σάν μιά ιδιόμορφη σχέση τής αστάθειας τού συστήματος μέ τήν κοινωνική κινητοποίηση στην Έλλάδα. Μπορεί δηλαδή ως ένα βαθμό νά προκαλείται άπό κοινωνικοοικονομικούς λόγους, άλλ' ένδέχεται πιά άποφασιστικοί γιά τήν πρόκληση αστάθειας στό σύστημα νά είναι άλλοι παράγοντες, πού έδώ δέν λήφθηκαν ύπ' όψη, και συνεπώς θάπρεπε νά έρμηνευθούν ξεχωριστά, π.χ. είναι ή έλλειψη όργανωμένων κομμάτων στην περίοδο αύτή, ή πολιτικική στάθμη, ή παράδοση, ή ιδεολογία, οι έξωτερικοί άποσταθεροποιητικοί παράγοντες κτλ.

3. Δευτερογενείς ύποθέσεις: Έπειδή αύτή είναι ή γενική εικόνα συσχέτισης τών δύο φαινομένων, όπως παρουσιάσθηκε παραπάνω, κρίθηκε σκόπιμο συμπληρωματικά νά εξειδικευθεί ή άνάλυση, ώστε νά διαπιστωθεί ποιοί συγκεκριμένοι δείκτες κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης έπηρεάσαν τίς πολιτικές διαδικασίες ή τήν πολιτική σταθερότητα. Γιά τή δεύτερη αύτή άνάλυση χρησιμοποιήθηκε ή «πολλαπλή σταδιακή παλινδρόμηση» (Multiple stepwise regression analysis).⁵⁰

Έν συντομία, τά άποτελέσματα τής άνάλυσης μέ τήν πολλαπλή παλινδρόμηση έδειξαν:

α) ότι τό 81% τής διακύμανσης στό «σύνθετο δείκτη τού Banks» (πολιτική ανάπτυξη) όφείλεται στην πορεία τής εκβιομηχάνισης, πού εκφράζεται έδώ μέ τό ποσοστό τού βιομηχανικού και τού έργατικού δυναμικού,

β) ότι τό 50% τής διακύμανσης στό δείκτη τής «πολιτικής ανάπτυξης» (δημοκρατική ανάπτυξη) προέρχεται επίσης άπό τό ποσοστό τού βιομηχανικού δυναμικού. Ένα 34% προέρχεται άπό τήν παραγωγική τσιμεντού και 6% άπό τήν παραγωγή ήλεκτρικής ένέργειας. Καί οι δύο άποτελούν επίσης δείκτες εκβιομηχάνισης.

Δεδομένου ότι ή πολλαπλή παλινδρόμηση δίνει αύτή τή σχέση άνάμεσα στην έξαρτημένη και κάθε μία ανεξάρτητη μεταβλητή έλέγχοντας τήν επίδραση τών άλλων, μπορεί κανείς νά βλέπει τή σχέση αύτή σάν αιτιώδη. Όμως δέν μπορεί κανείς νά ύποθέσει έλεγχο μεταβλητών όί όποιες δέν περιλαμβάνονται στην έρευνα, και φυσικά ποτέ δέν γνωρίζουμε άν, στήν πού μορφοποιούμε γιά αναλυτικούς

λόγους σάν διαστάσεις ένός φαινομένου, συμβαίνει νά είναι έτσι και στην πραγματικότητα.

Άπό τά παραπάνω προκύπτει ότι ή εκβιομηχάνιση στην Έλλάδα, στην περίοδο πού εξετάζεται έδώ, στάθηκε ιδιαίτερα σημαντική γιά τήν πολιτική τής ανάπτυξη.

Η διαπίστωση ότι ή βιομηχανική ανάπτυξη στην Έλλάδα γιά τήν εξεταζόμενη περίοδο προβάλλει τόσο σημαντική μέσα άπ' τό μεταπολεμικό φαινόμενο τής «κοινωνικής κινητοποίησης», δημιουργεί τήν άνάγκη γιά τό σχηματισμό άλλων δευτερογενών ύποθέσεων. Τέτοιες ύποθέσεις θά πρέπει νά συσχετίζουν τήν εκβιομηχάνιση μέ τήν πολιτική ανάπτυξη έμμεσα ή άμεσα: Πώς δηλαδή ή εκβιομηχάνιση έπηρεασε τήν πολιτική ανάπτυξη και τό αντίστροφο; Σέ ποίο βαθμό ή πολιτική ανάπτυξη συντέλεσε στη βιομηχανική πρόοδο; Υπήρξαν λ.χ. πολιτικές αλλαγές, πού έγιναν μέ σκοπό τήν προώθηση ή τήν παρεμπόδιση τής βιομηχανικής ανάπτυξης ή τού ρυθμού τής; Η εκβιομηχάνιση έπηρεασε τήν ιδεολογία σέ μεγάλο μέρος τού πληθυσμού, ώστε νά έπιζητήσει τέτοιες αλλαγές και πώς; κ.ά.

Νομίζουμε ότι τό θέμα θά πρέπει νά άπομονωθεί, νά έρευνηθεί και άναλυτικά ξεχωριστά σέ όλες τίς πιθανές πτυχές του, πράγμα πού ξεφεύγει όμως άπό τά πλαίσια αύτής τής έρευνας.

VI. μερικά συμπεράσματα και έπιφυλάξεις

Η έρευνα αύτή μέ τίς προωρημένες στατιστικές τεχνικές πού έφάρμοσε, προσάρησε νά δώσει μία εικόνα τής αναπτυξιακής πορείας στην Έλλάδα μετά τόν πόλεμο.

Σκοπός τής ήταν νά έντοπίσει τουλάχιστο μιά όμάδα άλληλοσυσχετιζόμενων συστημικών μεταβλητών και τό είδος τής σχέσης τους γιά μιά μεγάλη χρονική περίοδο (1946-1970).

Σέ αντίθεση μέ άλλες παρόμοιες έρευνες, χρησιμοποίησε τριών ειδών μεταβλητές, δηλαδή πολιτικές, οικονομικές, και κοινωνικές και μεταχειρίστηκε τό χρόνο σάν ξεχωριστή μεταβλητή.

Η έρευνα έδειξε κυρίως τά εξής:

1. Η Έλλάδα περνάει τήν περίοδο αύτή άπό μιά φάση έντονης κοινωνικής κινητοποίησης (Social Mobilization). Όλες οι κοινωνικοοικονομικές μεταβλητές άλληλοσχετίζονται σέ μεγάλο βαθμό και δείχνουν νά άποτελούν ένα ξεχωριστό φαινόμενο (pattern) σύμφωνα μέ τή θεωρία τού Karl Deutsch.
2. Ο πρώτος δείκτης πολιτικής ανάπτυξης, πού τόν παραδεχθήκαμε σάν τήν έκφραση άποτελεσματικών πολιτικών διαδικασιών (σύνθετος δείκτης τού Banks), άκολούθησε αντίθετη πορεία πρός τήν κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη, έπαληθεύοντας έτσι τή θέση τού Banks και τού Coleman. Στή διάσταση αύτή μεταξύ πολιτικής και κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης, τόν πιά άποφασιστικό ρόλο φαίνε-

50. Η στατιστική αύτή τεχνική (Multiple stepwise regression analysis) μάς έπιτρέπει νά βρούμε τό βαθμό συσχέτισης μεταξύ τής έξαρτημένης και τής ανεξάρτητης μεταβλητής δίνοντας μας τό καθαρό ποσοστό διαφοροποίησης, πού προκαλείται στην έξαρτημένη μεταβλητή, και άπομονώνοντας κάθε φορά τήν επίδραση πού άσκούν πάνω τής οι λοιπές μεταβλητές.

ταί οἱ ἐπαίξει ἡ ἐκβιομηχάνιση. Μὲ μιὰ σύντομη ἱστορική ἀνάλυση καταλήξαμε στό συμπέρασμα ὅτι, βραχυχρόνια τουλάχιστον, ὁ κοινωνικοοικονομικός ἐκσυγχρονισμός στήθηκε «*δυσλειτουργικός*» (dysfunctional) γιὰ λόγους πού πρέπει νά ἐρευνηθοῦν βαθύτερα. Ἐνδεικτικά μόνο ἀναφέραμε μερικούς, οἱ ὁποῖοι, ὅπως παραδέχεται ἡ πλειοψηφία τῶν θεωρητικῶν τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης, εἶναι κοινοί σ' ὅλες τίς ἀναπτυσσόμενες χώρες, οἱ ὁποῖες διανοῦν τή φάση τῆς οικονομικῆς τους ἀπογείωσης. Ἡ ἔρευνα, στό σημεῖο αὐτό, πρέπει νά ἐπεκταθεῖ καί νά ἐξετάσει μιὰ σειρά ἀπό δευτερογενεῖς ὑποθέσεις. 3. Ἀντίθετα, ἡ πολιτική σταθερότητα (ὁ δεύτερος δείκτης πολιτικῆς ἀνάπτυξης) συμβάδισε μέ τή διατήρηση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ καί, ὡς ἕνα βαθμό, μέ τήν ἀνάπτυξη τῶν ἐπισκοπιῶν. Στό σημεῖο αὐτό ἡ ἔρευνα δείχνει νά ἐπαληθεύει τίς θέσεις τῶν Cutright, Cnuide-MacCrone, Flanigan-Fogelman καί τοῦ Winham. 4. Προέκυψε ἀκόμη ὅτι ἡ στρατιωτική προσπάθεια, ὅπως τήν ὄρισαμε, συνδέεται μέ κοινωνικοοικονομικές μεταβλητές (ἐσωτερικοί λόγοι) ἐπαληθεύοντας στό σημεῖο αὐτό τίς θέσεις τοῦ Ted Gurr καί τοῦ Louis Terrell.⁵¹

Βέβαια ἂν λάβει κανεῖς ὅπ' ὄψη του μεταξύ ἄλλων:

α) ὅτι στήν ἔρευνα ὑπῆρξαν ἑλλειπή στατιστικά στοιχεία, β) ὅτι χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τήν ἀνάλυση «δείκτες» πού βασίζονται σέ ὑποκειμενικά κριτήρια, γ) ὅτι ἡ πολιτική ἀνάπτυξη, ὅπως τήν ὄρισαμε, δέν μπορεί νά ἀκολουθεῖ πάντα τήν ἀπόλυτη αὔξηση τῶν κοινωνικοοικονομικῶν μεταβλητῶν, οἱ ὁποῖες ἔχουν μεγέθη πού αὐξάνουν ταχύτερα, συνεχόμενα καί κυρίως σέ μεγάλη ἀναλογία πρὸς τὰ πάνω ἢ πρὸς τὰ κάτω, δέν μπορεί παρά νά εἶναι προσεχτικῶς στήν ἀποδοχή τῶν παραπάνω συμπερασμάτων.

Παρ' ὅλες ὁμως αὐτές τίς ἀτέλειες ἡ καί ἄλλες περιπλοκές, πού ἐνδέχεται νά εἶχε αὐτή ἡ ἔρευνα, θά μπορούσε νά θεμελιωθεῖ ἡ ἀποψη ὅτι τό σύστημα εἶναι ἐνα σύνολο ἀπό ρυθμιζόμενες, στή διάρκειά του χρόνο, σχέσεις, ὅπως αὐτές πού παρατηρήθηκαν ἐδῶ, τουλάχιστο μεταξύ πολιτικῶν, οικονομικῶν καί κοινωνικῶν μεταβλητῶν. Βέβαια, ἡ ἀνακάλυψη τοῦ τρόπου ἡ τῶν νόμων πού διέπουν αὐτές τίς σχέσεις δέν εἶναι εὐκόλη. Ἡ ἐπιστήμη καί ἡ ἔρευνα αὐτό ἀκριβῶς ἐπιδιώκουν.⁵² Στήν προσπάθεια αὐτή θέλησε νά συμβάλει ἡ παρούσα ἔρευνα.

51. Βλ. Louis M. Terrell, «Societal Stress, Political Instability and Levels of Military Efforts», στό περ. *The Journal of Conflict Resolution*, XV No 3 (Σεπτέμβριος, 1971), σελ. 344-345.

52. Anatol Rapoport, «Modern Systems Theory, An Outlook for Coping with Change», στό περ. *General Systems*, XV, 1970, σελ. 19-20.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Α. Μεθοδολογία

- Banks, Arthur S., *Cross-Polity Time Series Data*, Cambridge, Mass.: The MIT Press, 1971.
——— *The SUNY - Bringhamton Cross National Time Series Data Archives: Variable Definitions and Sources*, Bringhamton, N.Y.: The SUNY CCCR, 1972.
——— *Utilization of Longitudinal Data in Comparative Research*, Bringhamton, N.Y.: The SUNY, CCCR, 1972.
Buchanan, William, *Understanding Political Variables*, New York: Charles Scribner's Sons, 1969.
Cattell, Raymond B., *Factor Analysis: An Introduction and Manual for the Psychologist and Social Scientist*, New York, N.Y.: Harper and Row Publishers, 1952.
Dixon J. (ed.), *Biomedical Computer Programs και X-Series Supplement*, Berkeley, Cal.: University of California Press, 1972.
Firestone, Joseph. N. - David McCormick, «An Exploration in Systems Analysis of Domestic Conflict», *General Systems Yearbook*, XVII (1972), 80-91.
Garson, G. David, *Handbook of Political Science Methods*, Boston, Mass.: Holbrook Press, Inc., 1971.

- Gurr, Ted. R., *Politemetrics: An Introduction to Quantitative Macropolitics*, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall, 1972.
Holt, R. and J. Turner, *The Methodology of Comparative Research*, New York: The Free Press, 1970.
Kerlinger, Fred. N., *The Foundations of Behavioral Research*, New York: Holt Rinehart and Winston Inc., 1964.
Μεϊμάρη, Μ. καί Ἡ. Νικολακόπουλου, «Παραγοντική Ἀνάλυση Δεδομένων», *Ἐπιθεώρηση Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν*, τ. 33-34 (Μάιος - Δεκέμβριος 1978), 225-240.
Merritt, Richard and Stein Rockan, *Comparing Nations: The Use of Quantitative Data in Cross National Research*, New Haven, Conn.: Yale Univ. Press, 1966.
Rakoff, Stuart. A., *Police Expenditures in American Cities: A Time Series Analysis*, Bringhamton, N.Y.: St. Univ. of New York, 1973.
Rummel, R. J., «Understanding Factor Analysis», *Journal of Conflict Resolution*, XI, No 4 (December 1967), 444-479.
——— *Applied Factor Analysis*, Evanston, Ill.: Northwestern University Press, 1970.

Β. Βιβλία

- Almond A. Gabriel and James S. Coleman, *The Politics of the Developing Areas*, Princeton, N.J. Princeton University Press, 1960.

- and Bingham Powell, Jr., *Comparative Politics: A Developmental Approach*, Boston: Little Brown and Co., 1966.

- Asher, Robert E., et al, *Development of the Emerging Countries: An Agenda for Research*, Washington, D.C., The Brookings Institution, 1962.
- Beard, A. Charles, *The Economic Basis of Politics and Related Writings*, New York: Random House, 1957.
- Black, C.E., *The Dynamics of Modernization: A Study in Comparative History*, New York: Harper and Row Publishers, 1966.
- Braibanti, Ralph., ed., *Political and Administrative Development*, Durham, N.Y., Duke University Press, 1969.
- Carr, David, L., *General Systems and Political Development: An Evaluation of the Almond-Powell Model*, St. Univ. of New York, Center for Comparative Political Research, 1972.
- Charlesworth, James C., ed., *Contemporary Political Analysis*, New York: The Free Press, 1967.
- Easton, David, *A Systems Analysis of Political Life*, New York: John Wiley and Sons Inc., 1965.
- Finkle, Jason L. and Richard W. Gable, *Political Development and Social Change*, New York: John Wiley and Sons Inc., Second Edition, 1971.
- Gillespie, John - Betty A. Nesvold, *Macroquantitative Analysis: Conflict, Development and Democratization*, Beverly Hills, Cal.: Sage Publications, 1971.
- Haas, Michael and Henry S. Kariel (eds), *Approaches to the Study of Political Science*, Scranton, Pen. Chandler Publishing Co., 1970.
- Harris, Chester, W., *Problems in Measuring Change*, Madison, Wisc.: The Univ. of Wisconsin, 1963.
- Kautsky, John (ed) *Political Change in Underdeveloped Countries: Nationalism and Communism*, New York: John Wiley and Sons Inc., 1962.
- La Palombara, Joseph, *Bureaucracy and Political Development*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1963.
- and Myron Weiner, *Political Parties and Political Development*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1966.
- Lerner, Daniel, *The Passing of Traditional Societies: Modernizing the Middle East*, Glencoe Ill.: The Free Press, 1958.
- Lipset, Seymour Martin and Aldo Solari (eds), *Elites in Latin America*, New York: Oxford University Press, 1967.
- Mehden, Fred R. Von Der., *Politics of the Developing Nations*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice Hall Inc., 1964.
- Montgomery, John D. and William J. Siffin, *Approaches to Development: Politics, Administration and Change*, New York: McCraw Hill Book Co., 1966.
- Moy, Ronald F., *A Computer Simulation of Democratic Political Development: Tests of the Lipset and Moore Models*, Beverly Hills, Cal.: Sage Publications, 1971.
- Organski, A.F.K., *The Stager of Political Development*, New York: Alfred A. Knoph, 1965.
- Pye, Lucian W., *Communications and Political Development*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1963.
- *Aspects of Political Development*, Boston, Mass.: Little Brown and Co., 1966.
- Rostow, Walter W., *The Stages of Economic Growth: A Non communist Manifesto*, Cambridge, Mass. At the University Press, 1967.
- Rustow, Dankwart A., *A World of Nations: Problems in Modernization*, Washington, D.C.: The Brookings Institution, 1967.
- Shils, Edward, *Political Development in New States*, London: Mouton and Co., 1965.
- Spiro, Herbert J., *Patterns of African Development: Five Comparisons*, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall, Inc., 1967.
- Τερλεξής, Πανταζής, *Οικονομία και Δημοκρατία: Κοινωνιολογία της Πολιτικής Ανάπτυξης*, Αθήνα: Έκδοσεις Ράππα, 1973.
- Wasby, Stephen L., *Political Science: The Discipline and Its Dimensions*, New York: Charles Scribener's Sons, 1970.
- Welch, Claude, E. και Arthur K. Smith, *Military Role and Rule: Perspectives on Civil Military Relations*, NSC, Mass: Duxbury Press, 1974.
- *Political Modernization: A Reader in Comparative Political Change*, Belmont, Cal.: Wadsworth Pub. Co., 1971.
- Banks, Arthur S., «Modernization and Political Change: The Latin-American and European Nations», *Comparative Political Studies* II.
- «Correlates of Political Democratic Performance», *Comparative Politics*, IV, Jan. 1972, 217-230.
- Baxevanis, John., «Population Internal Migration and Urbanization in Greece» in *Balkan Studies* VI, 1.1965, 83-98.
- Cutright, Phillips, «National Political Development: Measurement and Analysis», *American Sociological Review (ASR)*, XXVIII, 4.1963, 253-264.
- and James Wiley, «Modernization and Political Representation: 1927-1966, *Studies in Comparative International Development*, Vol. V, Series No. 2, 1970, 23-44.
- Deutsch, Karl W., «Social Mobilization and Political Development», *American Political Science Review (APSR)*, September 1961, 493-514.
- Hopkins, Raymond F., «Aggregate Data and the Study of Political Development», *Journal of Politics*, XXXI, February 1969, 71-94.
- Huntington, Samuel P., «The Change to Change. Modernization, Development and Politics» in *Comparative Politics*, III, 4.1971, 283-322.
- «Political Development and Political Decay», *World Politics*, XVII, April 1964, 386-430.
- Lipset, Seymour Martin, «Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy», *APSR*, Vol. LIII, March 1959, 69-105.
- March Robert and Qilliam Parish, «Modernization and Communism: A Re-test of Lipset's Hypotheses», *ASR*, Vol. XXX, 12, 1965, 934-942.
- McCrone, Donald J. and Charles F. Cnudde, «Toward a Communications Theory of Democratic Political Development: A causal Model», *APSR*, LXI, March, 1972, 72-79.
- Needler, Martin G., «Political Development and Socioeconomic Development: The Case of Latin America», *APSR*, LXII, 9.1968, 889-897.
- Neubeuer, Deane E., «Some conditions of Democracy», *APSR*, Vol. LXI, December 1967, 1002-1009.
- Olsen, Marvin E., «Multivariable Analysis of National Political Development», *ASR*, Vol. XXXIII, October 1968, 699-712.
- Packenharn, Robert A., «Approaches to the Study of Political Development», *World Politics*, XVII, October 1964, 108-120.
- Rapaport Anatol, «Modern Systems Theory: An Outlook for Coping with Change», *General Systems*, XV, 1970, 15-25.
- Rudebeck, Lars, «Political Development. Towards a Coherent and Relevant Theoretical Formulation of the Concept», *Scandinavian Political Studies*, Vol. V, 1970, 21-63.
- Simpson, Dick, «The Congruence of the Political, Social and Economic Aspects of Development», *International Development Review*, VI, June 1964, 21-25.
- Smith, Arthur, K., «Socio-economic Development and Political Democracy: A Causal Analysis», *Midwest Journal of Political Science*, XIII, No 1 (February 1969), 95-125.
- Terrell, Louis M., «Societal Stress, Political Instability and Levels of Military Effort», *The Journal of Conflict Resolution*, XV, No 3 (September 1971), 337-345.

Γ. Άρθρα

- Lipset, Seymour Martin, «Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy», *APSR*, Vol. LIII, March 1959, 69-105.
- Marsh Robert and William Parish, «Modernization and Communism: A Retest of Lipset's Hypotheses», *ASR*, Vol. XXX, 12, 1965, 934-942.

- Tsantis, Andreas C., «Political Factors in Economic Development», *Comparative Politics*, II, October 1969, 63-78.
- Winham, Gilbert L., «Political Development and Lerner's Theory: Further Test of a Causal Model», *APSR*, LXIV, 9, 1970, 810-18.

Δ. Πηγές στατιστικῶν στοιχείων

- United Nations, *Demographic Yearbook* (Series 1948-1970).
- *Organization, Cooperation and Development*, 1950-1968.
- *Statistical Yearbook*, series 1948-1970.
- Organization for Economic Cooperation and Development, *National Account Statistics*, 1950-1968.
- *The Growth of Output: 1960-1980* (1970).
- Οικονομικός καὶ Κοινωνικός Ἐπιθεώρησης Ἑλλάδος, Ἀθῆναι, Κέντρο Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν, 1964.

- Europa Yearbook*
- Information Please Almanac*
- The Moody's Government and Municipalities*
- Muller Bernard, *Statistical Handbook of the North Atlantic Area*. The Hague, Mouton Co., 1965.
- The New International Yearbook*, 1923-1951.
- Political Handbook and Atlas of the World Parliaments, Parties and Press*, 1927-1968.
- The World Almanac and Book of Facts*.